

ARTUR SPANJOLLI

SAB

roman

BOTIMET TOENA

Tiranë

Botuese: Irena Toçi

Redaktore: Besa Vila

Korrektore letrare: Majlinda Bami

Përkujdesja grafike: Elsa Hajderaj

Kopertina: Adrian Grezda

ISBN 9789928817938

© Autori & BOTIMET TOENA

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Nuk lejohet shumëfishimi me asnjë lloj mjeti apo forme, as me fotokopje, pa lejen me shkrim të mbajtësit të copyright-it.

BOTIMET TOENA

Rr. "M. Gjollesha" nr. 71, Tiranë 1023.

Kutia Postare 1420.

Email: botimet.toena@gmail.com

toena.porosionline@gmail.com

<https://toena.al>

KAPITULLI I PARË

Arti

Këtë të diel pasdite prilli, si gjithkund, pranvera duhej të kishte ardhur me gjithë ngjyrat e saj plot freski. Por ja që ka diçka të trishtë, të mekët në ajër që ndalon entuziazmin. Ajri i freskët në mëngjes, mbrëmjet e vagullta përndezur nga perëndimi, cicërimat e zogjve dehur nga drita, gjithçka, është ndryshe. Ndiej një heshtje solemne lulësh në zi, livadhesh të zymtë. Aroma e mimozave nuk e gudulis më kujtesën, bulkththat e natës nuk mallëngjejnë. Këto paralajmërime të frikshme ndodhin sepse zemra e Sabit nuk rreh më me tonën. Ashtu do ta kujtoj gjithmonë. Të butë, shpirtmadh, tek më sajonte lodra druri, kërraba bushi, karroca për të lozur. Ishin vitet fëmijërore që i kalova atje, në fshat. Ai asnjëherë nuk i bëri bisht tekave të mia prej fëmije. Fërshëllima e tij ende me jehon ndër veshë. Një si shpim gjilpërash më gërvisht grykën kur flas për të. “Ishte aq i ri”, mendoj dhe eci...

Rruga për të arritur te shtëpia e gjyshit është e mërzitshme edhe pse livadhe të vogla aty-këtu, përhapin një aromë të vakët kamomili. Dallga e ujërave të ndenjura të liqenit

të vogël, përhap një erë peshqish dhe drurësh të kalbur. Mundohem të mos marr frymë dhe i them mamasë: “Ecim më shpejt. Kjo erë e rëndë ma shpif!”. Dhe ndërsa shpejtoj hapin në rrugën e pluhurt, rrahur nga dielli i së dielës, mendoj: “Tani gjyshi do të jetë ulur këmbëkryq në shilten e tij dhe do të jetë duke riparuar kushedi se çfarë orendi shtëpiake.”. Shoh nga mamaja. Ajo nuk arrin të më ndjekë, vë duart në bel, ndalon, merr frymë dhe thotë: “Më ngadalë të lutem, nuk i kam forcat e tua!”

Edhe pse përpara shtëpisë së gjyshit gjenden shtëpitë e tezeve dhe të dajave, në fillim i biem ziles së tij. Kemi ardhur për ngushëllim, ndaj kur i rashë ziles ishte ndryshe. Tek presim, përmes të çarave të hekurave të portës, pikasa tek afrohet për të hapur derën gjyshja. Disi e rënduar nga mosha, ecën me hapa të ngadaltë, e veshur me të zeza, fare e qetë dhe e heshtur. Ka një fisnikëri kjo grua, mendoj. E ka të lindur.

Kur e përqafoj, ajo mundohet të më buzëqeshë, por menjëherë pikas që e ka vështirësinë të pikëlluar. Hymë brenda dhe sapo kalojmë oborrin, ndryshe nga herët e tjera, shquaj një heshtje të çuditshme. Nuk e shoh më atë atmosferë gëzimi, ku grupe nipërish luanin dhe qeshnin në bahçe dhe ku gjithkund të rriturit, ja krisnin muhabetit duke pirë duhan. Sapo kaloj pragun e derës, bashkë me erën e bauleve, mbulesave, ushqimit, duhanit të grirë, më depërton në kujtesë edhe aroma e fëmijërisë. Vetëm se tani, ajo është e përzier me atmosferën e rëndë, për shkak të mortit që na ka rënë. Dyert janë të gjitha të mbyllura, ndaj asnjë fëmijë nuk duket gjëkund. Tani ka një radhë karrigesh dhe taketukesh,

të cilat shërbejnë për të mbajtur tavllat e duhanit. Dhoma është krejt e zbrazur nga orenditë e mëparshme.

Çdo gjë përreth është e pastër. Era e rëndë e cigareve të javëve të shkuara, thithur nga muret, siç më rrëfeu mamaja, nuk ndihet më. Një dorë gëlqere e dhënë shpejt e shpejt, e ka mbushur hapësirën me aromën e saj që të shpon hundët.

Nuk e kisha parë kurrë shtëpinë në një gjendje të tillë. Duket me të vërtetë e çuditshme këtë pasdite të diele. Në përgjithësi, pasditet kur vija këtu, i kaloja i ngjitur në pullaz, i humbur në shfletimin e ndonjë reviste të zverdhur, të vjetruar të dajë Saliut. Shpesh kollofisja ndonjë hurmë tejet të pjekur, mbi pullaz. Në ditët kur ndodhi mort i, isha larg, në veri. Nuk u gjenda në atë rrëmujë njerëzish, ardhur për t'i dhënë lamtumirën. Për këtë bëra shamatë me mamanë. “Si nuk më thirrët? Si nuk ju vjen zor? A jam pjesëtar i familjes, unë apo jo?!” “Po ti kishe për të studiuar!”, ma ktheu mamaja duke kafshuar buzën. Ndaj tani, është e kotë të pres që Sabi, të dalë nga ndonjë derë e mbyllur. Të shfaqet rishtazi me trupin e tij të shkurtër, të lidhur, me duart me kallo dhe me vështirimin depërtues, sikur të donte gjithmonë të të blinte me një shikim. Thoshin se mbante gjithmonë anën e së drejtës. Më duket e pamundur, që nuk do t'i shquaj më linjat e tij të damkosura. Hundën e tij të kthyer dhe me gungë, si të gjithë Çallikasit. As mollëzat e futura, me ballin e kërcyer, kockor, me flokët me onde, përcëlluar nga dielli. Punonte mbi çatitë e shtëpive në ndërtim. Sa rob i mirë ishte.

Është e kotë të shpresoj. Nuk do të dalë më, ndaj gjithçka më duket kaq e çuditshme. Prej vitesh, mort i nuk ka trokitur më në këtë derë të madhe. Prania e tij tashmë është përhapur

kudo dhe asgjëkundi. Është shndërruar në diçka të ajërt, të paprekshme. Një formë mendimesh të dhimbshme, të shpërndara në çdo cep. Çdo veshje mban nga pak erën e tij. Çdo pasqyrë i reflekton qeshjen. Çdo ëndërr, na shpie drejt atyre brigjeve të panjohura, ku Sabi tashmë jeton. E gjejmë në qeshjen e djalit të tij të vogël me kaçurrelat biondë; në shakatë e tij prej Nastradin Beu, të cilat na vijnë ndër mend. Mamaja shkrihej përherë së qeshuri. Ishte gjithmonë i gatshëm për të bërë humor.

I përshëndes të gjithë, por provoj njëfarë shqetësimi, një siklet të lehtë. Ndihet qartazi se diçka është thyer në këtë shtëpi. Ashtu siç thyhet kristali i çmuar që mban lidhur strukturën e një vazoje zbukurimi. Heshtja më ka mbështjellë si me najlon. Sikur të isha në një vend misterioz, ku shqisat e kanë të vështirë të mësohen. Ndiej një aromë toke të lagur, të shkrifët. Aromë, e cila depërton përmes dritares së hapur pakëz. Ndryshe nga herët e tjera kur gjyshit, sapo i vinin miq, i ndrinin sytë nga një gaz i thellë, ai tani rri në heshtje dhe ul sytë përtokë. Sytë tani, i ka me një vel trishtimi, të cilin nuk e kisha pikasur kurrë më parë.

Jemi nëntë vetë që kemi ardhur për të dyzetat dhe të gjithë sistemohemi në aneks. Nga që jemi të gjithë të afërt, njerëz shtëpie pra, gjyshi Meta, pasi ka thënë disa fjalë, duke mos ditur më ç'të shtojë, ka filluar të rrufisë kafënë. Ne të tjerët, sipas zakonit, duke mërmëritur fjalë nëpër dhëmbë, jemi ngritur rishtazi dhe kemi filluar të përshëndetemi ende. Një për një, duke pyetur njëri-tjetrin: “Si jeni? Si e keni kaluar? Si shkonjë punët?” Përshëndesim si e do zakoni në këtë trevë. Çuditërisht, flasim të gjithë me gjysma zërash,

sikur dikush flinte gjumë dhe nuk donim ta zgjonim. Ky pra është pushteti i vdekjes që sundon dhe përgjon gjithkund.

Kanë kaluar disa minuta që nga momenti kur kemi zënë vend dhe heshtja bëhet akoma edhe më e rëndë. Ç'të flasim? Kanë kaluar 40 ditë që kur Sabi na la. Ndarja e tij dhemb akoma fort. Gjyshja, si gjithmonë në heshtje, mbasi ka shpërndarë kafënë e fortë të zisë, rri me sytë përdhe. Jam i ulur mbi një stol portativ pranë derës. Meqë jam më i vogli, e ndiej veten disi të privilegjuar nga kujdesi i gjyshes. Në fillim kundroj të ftuarit, pastaj njerëzit e shtëpisë. Heshtja ka vulosur fytyrat e tyre me vulën e enigmës; plot fjalë të mbyllura brenda tyre, si në një sarkofag. Janë fjalët që nuk shprehen. Ato që sillen brenda nesh si të ishin një vorbull pluhuri a gjethesh në oborrin e ndonjë shkolle. Mund t'i imagjinoj lehtë kujtesat e njerëzve këtu. Atë masë imazhesh, të cilat zhurmojnë si mizëri bletësh. Kujtimet e tyre janë edhe të miat.

Gjyshi, pas kafesë, i është përveshur punës. E ndoqa me sy. Mbasi e rrufti kafënë, tërhoqi me forcë arkën e drurit ku mban veglat, hapi kapakun e rëndë dhe nxori veglat e punës. I zgjodhi duke lënë mënjanë ato që i shërbenin dhe ia nisi punës. E çuditshme! Në përgjithësi, kur vijnë miq ai e lë punën fill.

Artizanati është profesioni i tij që prej dyzetegjashtë vjetësh. Që nga ajo kohë e largët, kur komunistët ia konfiskuan pronat dhe u bë reforma agrare. Filloi atëherë për të, një jetë e re. U mbyll nga marazi në shtëpi, rrethuar çekiçësh, pincash, limash të çdo forme dhe iu fut seriozisht artizanatit. Koha i ikte duke riparuar çakmakë me benzinë,

çadra të prishura, kutia duhani, brisqe xhepi, mullinj kafeje, gjerdanë argjendit, unaza fejese. Shpesh, kur kishte për të mbaruar ndonjë porosi, edhe pse i vinin miq për vizitë, nuk e linte punën. Ndaj, i mbante me muhabet duke lëvizur duart.

Kështu do ta kujtojnë përherë. Me kurrizin e dobët, të dalë, me gjurin e djathtë mbledhur, mbi të cilin mbështet shpesh mjekrën. Kur punon, rri krejt i kruspullosur. E ka formën e kokës rrethore, të dobët. Lëkurën të rreshkur nga dielli, sytë e vegjël, plot dritë, me rrudha të vockla. Zakonisht, i qeshur, i dashur dhe gjithmonë i gatshëm për qyfyre. Ia njoh mirë bujarinë prej bujku, dhe kur flet e ka zërin e hollë, të tingullt, si të ishte gjel deti. Gjithmonë ka ditur t'i tregojë aq bukur historitë e vjetra, sa arrinte t'i gozhdonte miqtë, ndaj i bënë veshët pipëz. Këtë karizëm aq të fortë në të treguar, trashëguar me siguri nga brezat, nuk kam arritur t'ia kuptoj kurrë. A ishte pjesë e natyrës së tij, apo e kishte përvetësuar nga jeta.

Në të majtë, gjendet një minder i gjatë druri, me një dyshek pambuku të shtypur nga të ndenjurat prej vitesh. Është i mbuluar me lëkurë deleje të regjur, *postiqe* e quajnë. Është krejt prej leshi të verdhë, e shkapërdredhur, e cila zbret deri poshtë. Deri aty ku gjyshi vendos arkën e tij të punës. Afër tij, i ulur në minderin e fortë, ka zënë vend dajë Surja. Ky plak është më i vjetri nga të gjithë. Mbahet vërtet mirë.

Ka veshur një kostum të zi, të dalë pak boje, por ai e ruan me një kujdes fare të veçantë. Këpucët e zeza prej lëkure, janë veshur me një tis të hollë pluhuri nga rruga, shenjë që ka zbritur në këmbë nga shtëpia e tij, e cila ndodhet

lart në kodër. Atje në fshat, afër shtëpisë së vjetër. Ndaj, duke sfiduar diellin përzhitës, harrjet, duke u mbajtur me shkopin e tij, ka mbërritur këtu, për ngushëllim. Të 40-tat janë shumë të ndjera nga ne.

Poshtë xhakëtës mban një këmishë lini ngjyrë pjepr, pak të zbardhur dhe të grirë të jaka. I ka mëngët disi të ngrëna nga fërkimet e kyçeve mbi tavolinë. E ka mbërthyer deri në grykë, nga ku i del gurmazi i veshur me një lëkurë krejt të rrudhosur, përzhitur nga dielli. Ka një jelek të zi atllazi, të një kohe tjetër dhe afër këmbëve të kryqëzuara, i ulur dyst, mban bastunin e frashërit, punuar nga Lala. Eh i duhet! Tani sytë, nga pleqëria fillojnë dhe i errësohen shpesh.

Edhe pse ka moshë të shkuar, i ka faqet të kuqe plot jetë, dy sy gri të vegjël që shprehin habi të verbër në admirimin e plotë që ushqen për Metën. Mustaqet e prera shkurt, ngjyrë gri, vazhdon t'i lëmojë me gishta, ndërkohë që nxjerr nga xhepi një kuti duhani dhe ia nis të dredhë një cigare.

Nuk ia ofron asnjërit kutinë e duhanit, sepse e di që asnjë nga të tjerët nuk e pi dot një duhan kaq të fortë, që kutërbon nikotinë aq fort sa edhe mizat do t'ia mbathnin.

Por as nuk kërkon të falur për tymin e dendur dhe helmues, që pas pak do të çlirohet në shtëllunga të verdha, duke krijuar spirale erërënda, që do të ngjiten sipër si unaza ajri dhe do të hapen njëtrajtshëm nëpër aneks. Dajë Surja është njeri i veçantë për familjen. Lala ka një respekt gati të shenjtë për të. Një respekt me prejardhje të largët, që nga kohërat kur vdiq bab Ramadani. Asokohe shtëpia sapo kishte mbaruar së ndërtuari dhe qe dajë Surja, ai që u kujdes për Lalën foshnjë. Ishte veç dy javësh. Surja ia

sistemoi shtëpinë motrës së vet, i mësoi shkrim e këndim, i gjeti grua, kujdesej gjithashtu për mbarëvajtjen e tregtisë. Pra Lala u rrit me këtë ndjenjë mirënjohje të thellë, duke e quajtur gjithmonë dajë, me shumë respekt, siç e thërrasim dhe të gjithë ne. Ne që mprehim veshët kur ai fillon të na tregojë histori të vjetra.

Pak më tej, në të djathtë të dajë Sures, me të cilin më të rinjtë bëjnë shaka fshehurazi, sepse tregon të njëjtën histori të fejesës së Lalës, qëndron një kuti prej lëkure të rreme. Është një *qemane* e blerë gjatë kohës së Zogut. Objekt që ka një lidhje të thellë me rininë e Lalës. Nga jashtë është ngjyrë kafe e errët. Qëndron përherë në të njëjtin pozicion. Askush nuk guxon ta prekë. Këllëfi, është i mbuluar nga një pluhur i kristalizuar. Rri ashtu, mbështetur në kënd të murit, afër Lalës, mbi minder dhe me bishtin në faqen e murit ku bën kënd. Duket gati e braktisur edhe pse ajo pret si me padurim për t'u hapur rishtazi. Ndërkohë, në një feksje të beftë sekondi, arrij të shoh Lalën si dikur. Me shprehjen e mallëngjyer, krejt i përqendruar, që i bie violinës si në kohërat e largëta të fëmijërisë. Atje, te shtëpia në fshat.

Në të majtë të dajë Sures, rri i ulur nuni i familjes sonë të madhe. Ato njihen që në kohërat e largëta të ushtrisë, ndaj Lala, nguli këmbë që ai të bëhej nun i familjes. Mersini është i bëshëm dhe i ngjeshur; ndryshe nga Surja, i cili ka trup mesatar dhe vishej elegant. Ka veshur një palë pantallona stofi, të gjëra, lidhur në mes me një rrip lëkure; ka një golf leshi të rëndë, bërë shkel e shko me shtiza. Golf, i cili hapet me një zinxhir bakri trashanik. Poshtë syzeve prej miopi, dalloj shprehjen e kënaqur të njeriut që shijon

kafenë. E pi dalëngadalë, me lëvizje sinkronike dhe ndjehet i mbytur nga kjo heshtje gërryese, e cila mbretëron që prej disa minutash. Me siguri është i përpirë nga mendimet e vdekjes.

Ulur mbi stol, i shoh njerëzit nga poshtë, ndaj nuk kam guximin ta prish këtë paqe magjike që mbretëron në dhomë. Mbyllem në vetvete dhe hedh sytë nga daja i vogël, i cili rri ulur në të majtë të nunit. Më hedh një vështrim prej njeriu të lodhur, pastaj rrudhos vetullat dhe më buzëqesh pa dëshirë. Sytë e tij duken shumë të lodhur, tërhequr brenda kafkës sikur të mos kishte fjetur për ditë të tëra. Është njëzet e kusur vjeç dhe jeton duke bërë punë të vockla kuzhine, i bie kitarës nëpër dasma dhe për mua është më shumë shok se dajë, edhe për arsye se kur jemi vetëm mund të flasim për shumë gjëra.

Ajri i rëndë i heshtjes vazhdon të më bëjë të ndjehem disi në siklet. Hedh vështrimin nga ana tjetër e dhomës, ku është ulur mamaja dhe i komunikoj me sy se po mërzitem. Ajo nuk e aprovon. Më përgjigjet me një shprehje të ngrysur dhe bën dy sy indiferentë, sikur të dojë të më detyrojë të rri urtë. Të ndenjurat fillojnë të më mpihen, për shkak të stolit të fortë ndërtuar me dru, ngjyrë ulla.

Pranë meje, në të majtë, rri në këmbë gjyshja, Ija, siç e quajmë të gjithë ne, tek gatuan fasulet. Ka të njëjtin qëndrim prej shtëpiakeje të durueshme. Ashtu do ta kujtoj në jetë të jetëve; siç e më vjen ndër mend në shtëpinë e vjetër në fshat. E heshtur. Kredhur në mendime, shumë e mençur. Zemërgjerë dhe e mirë, nuk besoj se e ka shoqen. Ka rritur tre breza fëmijësh. Nuk ka ndodhur kurrë, që mamaja, të

vijë këtu, pa blerë diçka për të. Fruta, llokume, gurabije. Gjyshja është zonjë grua. Nuk mban kurrë me gojë të tjerët. Zilinë nuk e njeh fare. Kurrë su mërzit, kur nusët, nxitimthi i ngjishnin fëmijën në prehër dhe vraponin për në punë. “Një nënëmadhe”, mendoj. E shikoj tek kthehet nga unë.

Ul kokën dhe më pyet në vesh më një zë shumë të ulët, nëse kam uri. Unë tund kokën duke mohuar. Ajo, pasi më ka përkëdhelur flokët, kthehet në vendin e saj të mëparshëm. Dëgjohej tik-tiku i çekiçit të Lalës. Një mizë zukatëse, sillet rreth fasuleve që ziejnë. Ndonjëherë pikat e lëngut të trashë të fasuleve, kërcejnë jashtë mbi sipërfaqen e nxehtë të gizës së sobës. I shoh kur karbonizohen duke avulluar, derisa zhduken fare. Kështu janë edhe jetët e njerëzve.

Në krahun tjetër, ku gjendet një minder i dytë, afër mamasë, e cila ka mbështetur bërrylat mbi gjunjë, mjekrën mbi pëllëmbën e dorës, rri teze Razo, infermierja. Edhe ajo, është veshur me të zeza. Ka një siluetë të brishtë dhe trupi i duket akoma më i imët në atë qëndrim pasiv. Ndërsa fytyra i shpreh një dëlirësi pothuajse engjëjllore. Është një dëlirësi e palëvizshme, e përzier me nostalgji dhe trishtim. Duket sikur po kujton atë. Prapa kokës së saj, gjendet xhami i dritares që pak nga pak mbushet me avullin e çliruar nga lëngu i gjellës. Pak më tutje dritares, nga jashtë dallohen gjethet e portokallit me ca fruta të vyshkura, që fëmijët nuk kanë mundur dot ta kapnin.

Dielli i pasdites depërton përmes një rripi drite perëndimi që zbret poshtë përmes murit të trashë dhe pasqyrimi i atij rripi drite të heshtur më bën të mendoj mbi atë emocion të veçantë që vetëm e diela pasdite na e fal. Rrezet, e përshkojnë tërthorazi ballin e gjerë të dajë Saliut. Është djali i parë i

kësaj familje të madhe, i cili, që kur na ra kjo gjëmë, i ngryset ditët këtu. Mundohet të ngushëllojnë njëri-tjetrin. Tani rri i mbështetur te muri që ndan dritaren. Meqë jeton njëqind hapa larg, ka veshur veç një këmishë fanelle me viza, disi zbërthyer; pantallona kadifeje të ngrëna pak te gjunjët, që i përdor për në shtëpi dhe çorape leshi. Rri duarkryq, si të papunët. Është mësues, atje ku shtëpia e vjetër dykatëshe është gati në shembje.

Kthej sytë nga gjyshi. Është një njeri praktik, i moderuar. Nuk e urreu kurrë komunizmin edhe pse e la pa një kacidhe; mysliman i bindur, me një edukatë shtëpiake tepër të rreptë. Por edhe nevrik dhe me huqe si të gjithë Çallikët e tjerë. Tani, mbushem me hidhërim, kur e shoh kaq të vrarë sikur ta kishte prerë mortja. Me zejtarinë e tij sajon orendi me një fantazi gjeniale, pastaj i shet me një çmim simbolik. Feriku i thoshte shpesh: “Bota po ndryshon Lalë! Me këto çikërrima, nuk fitohet më”. Por Lala nuk ka ndër mend ta braktisë zanatin. “Me këtë dua ta mbyll!”, ia kthen i bindur.

E di shumë mirë, që çmimi është fare modest në krahasim me lodhjen, mundin. Por ai kurrë nuk ka qenë i joshur nga fitimi. “Është edhe një mënyrë për të vrarë kohën! - thoshte. - Tani që fëmijët janë rritur, ata janë të zotët e vetes.” Kur tregonte ndonjë barsaletë, bëhej i kuq spec dhe shkrihej së qeshuri, pastaj thoshte: “Po s’qesha unë i pari, çfarë humori është?!”

Zgjohej pas orës gjashtë, ndërkohë që Ija e kishte përgatitur mëngjesin. Pasi Lala pinte kafënë, mblidhej gati shuk në këndin e tij dhe ia niste punës. Zjarri në oxhak ndillte gjithmonë kënaqësinë e vatrës së ngrohtë. Zgjuarsinë e kishte të skajshme, ashtu si edhe eksperiencën. “Njeriu

nuk plaket nga të menduarit, as nga puna e tepërt, por nga hallet”, thoshte shpesh me një bindje trishtimi.

Shtëpia e gjyshërve kishte qenë gjithmonë për mua, si të ishte një bujtinë. Me dyert gjithmonë të hapura për miqtë, e tërë bota vinte aty, për të shkëmbyer dy llafe, duke pirë duhan dhe kafe të nxehtë.

E shoh gjyshin tani, kruspull në punën e tij, sikur të ishte e vetmja mundësi për t’i shpëtuar trishtimit nga morti dhe më duket disi i çuditshëm.

S’jam më i vogël, ndaj e kuptoj se nuk është e lehtë për një plak shtatëdhjetëvjeçar, të shohë se si i firuan kursimet e një jete në pak muaj nga zhvlerësimi i kobshëm i monedhës. Fati ka qenë i kursyer dy herë me të. Një herë, mbas ardhjes së komunistëve, kur i morën pasurinë, dhe e dyta tani, që komunistët ranë nga pushteti. Ky i dyti ishte mashtrimi ende më i madh: inflacioni i menjëhershëm.

Kohë muti vërtet. Demokracia e re, fare papritur, e kishte dërguar popullin drejt një varfërie ekstreme. Tani dinakët, ato që dje abuzonin me postet e sistemit, si kameleonti, po trasformoheshin një nga një. Kush i futej politikës, kush hapte aktivitete, kush jepte para hua. Kush kish ikur jashtë shtetit. Të paktë ishin ata që me të vërtetë po binin në mjerim. Tani, të ndershmit, të thjeshtët, po na dilnin më budallenjtë. Gjyshi i shihte me një indiferencë të ftohtë, por edhe të kujdesshme ndryshimet nëpër botë. “Dua ta mbyll, i varfër, por me dinjitet!” përsëriste shpesh. Dhjetë fëmijët tashmë ishin rritur dhe për të, t’i rrisje me nder dhe me faqe të bardhë, ishte gjithçka. “Zoti më jep aq sa kam nevojë!” thoshte.

Tani e shoh tek rrudh fytyrën.

Ngre kokën nga muri dhe përpara syve të mi, si karvanë të bardhë resh, fillojnë dhe më shfaqen imazhet e shtëpisë në fshat. Atje u rrita. E kujtoj gjyshin si tani. Ishte më i ri. Më i gjallë dhe i zhdërvjelltë, tek fliste me një optimizëm prej bujku të mençur. Tani është plakur. I kanë rënë edhe flokët.

Mendoj se ka ndryshuar, por kur nxjerr me kujdes portofolin, lidhur me një zinxhir sermi me xhepin e brendshëm të xhaketës, mendoj. “Nuk ka ndryshuar, jo!”

Fërshëllente gjithmonë kur grinte duhanin prapa shtëpisë. Më përkëdhelte flokët me dashuri. Në atë shtëpi isha si fëmija i njëmbëdhjetë. Dhomat te shtëpia në kodër do t’i kujtoj gjithmonë. Ishin të lyera me gëlqere dhe krejt të bardha. Shkallët e drunjta kërcisnin; ato që të çonin në katin e dytë. Kundërmimi i luleve në bahçe, ishte i fortë. Përfundimet do të përcjellin gjithmonë të njëjtën simfoni antike, ndërsa shtrojat e ftohta, plot me erë jorganësh, ku strukeshim duke u dridhur nga i ftohti, akoma më vijnë të kthjellëta ndër mend. Pothuajse gjithmonë në dimër ngroheshim me shumë vështirësi. Është e çuditshme, por gjithçka ruhet e paprekur në kujtesë.

Gjyshja ishte e re. Nuk flija kurrë pa ia dëgjuar deri në fund përrallën e Keckës së përroit a të Gocëkeqes. Ndërkohë, tek oda e miqve, të ftuarit, me qeleshe të bardha, mustaqe misër, dridhnin cigare dhe pinin raki këmbëkryq. Edhe pse shtrirë në odën e gjumit sipër, llomotitja e tyre prej burrash, të qeshurat, përmes të çarave të parketit, depërtonin deri te ne, sipër.

Shpesh, kur binte mbrëmja dhe Ija e shqetësuar më thërriste nga bregu, merrija të tatëpjetën e kopshtit prapa

shtëpisë duke vrapuar. Kisha një frikë të tmerrshme se mos dilte kecka nga pusi dhe më hante.

Herë-herë, gati bindesha se kisha lindur atje. Në të vërtetë gjyshja, më kishte marrë me urgjencë mbasi u sëmura. Mamaja qante me dënesë, kujtojnë gratë. “Siç e ka nisur, nuk rron!” i kishin thënë mjekët në spital. Vuaja nga diarreja me të vjella, që po ia plaste shpirtin mamasë. I dridhej mjekra nga të qarat.

“Si thatë? Po përse or doktor”?!

“Na vjen keq shoqe. S’kemi ç’bëjmë”! Siç tregojnë, isha bërë kockë e lëkurë. Ishte viti i dytë në jetë. Të ndenjurat, i kisha të nxira nga gjilpërat. Tregojnë që, sapo shihja infermieret, mbuloja kokën me çarçaf, se nuk i honepsja dot. E dija që do të më shponin. Më në fund, i dobët si zhabë ngordhalaqe, mamaja firmosi, më mbështolli me batanije dhe më solli në shtëpi. “Le të më vdesë në shtëpi!”, i kish thënë doktorëve.

Gjyshja kishte ardhur me urgjencë nga fshati. “Çudi e madhe! - tha, - ishte shëndoshë e bukur çuni!” Ndërsa mamaja, krejt e dëshpëruar: “Syri i keq, oj Ije, ai ma këputi djalin. Ishte për bukuri!”.

“Si moj, syri i keq?!”

“Ja! - Kishte shtuar mami. - Po hante patate të skuqura, për bukuri çuni. Pastaj hyri ajo shtriga dhe e pa. - Uh sa mirë! Si i haka patatet e skuqura djali mi nuse! - tha, iu thaftë goja ishallah. Sa iku jevga, çuni nisi ta vjellë ushqimin. Bark e të vjelltë. Bark e të vjelltë, përfundoi në spital. Në krye të dy javëve, u tret çuni krejt!”, tregonte nëna duke i rënë kofshëve me shuplakë nga frika dhe tmerri.

“Më lër ta marr në fshat! Ktu s’bohet mo rob!”, i ishte lutur Ija. Më shpunë në fshat.

Atje, pak nga pak, fillova ta marr veten. Një lugë lëng zogu të njomë pule në ditë, një lugë dardhe të shtrydhur, vitamina, ajri i pastër, gjithçka filloi të merrte për mirë.

Vite më vonë, Lala, tregonte kandin e hekurt me pjatë, ku më peshonte. “Çdo ditë, shtojë ca gramë më shumë! - ma përsëriste me sytë plot dritë. - Gramët që shtojë, i shënoja me shkumës prapa derës!” Mamaja, e cila ishte kthyer në qytet, rrinte me zemër të ngrirë. “Po s’erdhi lajm, - mendonte. - Do të thotë që akoma merr frymë!” Nuk i ngrohej zemra kollaj së gjorës! Do të ndodhte mrekullia vallë? E pyeste veten fshehurazi.

Nga vila në kodër ku jetonim, deri në qytet, me hap normal nevojitej një orë. Ne fëmijët, e bënim për gjysmë ore, duke shtyrë rrathët e hekurit me një shufër të kthyer në formë U-je.

Qull në djersë, me këmbët zbathur në pluhurin e gushtit, vraponim në zheg të vapës. Ishte një lojë aq argëtuese, sa duroja me dhëmbë të shtrënguara, ulërimat e dajave dhe tezeve. Nuk donin kurrësi të largoheshin aq shumë nga shtëpia. “Do të na luash mendsh po të ndodhi gjë!” më thoshin të nervozuar. Kurse Ija, ishte e vetmja që gjithmonë më mbronte nga kanosjet e dajave. Kur më shihte krejt pluhur dhe djersë, mbushte govatën e drunjtë me ujë të ngrohtë, dhe më lante. Këmishën e pastër e mbante gjithmonë aty pranë. Pantallonat e shkurtra i kishte të hekurosura. “Të rrish pastër! - më thoshte. - Mos u zhgërryt në baltë!” Gjatë atyre viteve të largëta, ende ia dëgjoj zërin, tek më thërret: “Eja këtuuuuu, të keqeen Ija!”. Krejt i llangosur nga lojërat, e

mbaja frymën në shtëpi. Aty, e merrja në dorë fetën e bukës, ngjyer me musht manash.

Kati i parë kishte një dhomë të madhe me oxhak, një raft buke të rëndë, tavolinën me karrige dhe të njëjtit mindere që ndodhen edhe këtu. Gjithmonë ajri ishte i mbushur me aromën e bamjeve të ziera me mish, a me erën e specave të skuqur. Aromë vatre shtëpie. Ndërsa tutje, te qoshja, Lala punonte pa u ndalur me hekurishtet duke fërshëlyer. Mishin me qullë, e kisha shumë qejf. Aroma e gjellës pikasej përnjëherësh, ndaj, me gojën që shkonte lëng, oda mbushej përplot me të, shkoja dhe ulesha për të ngrënë. Kanë kaluar shumë vite, por unë e shoh ende gjyshen, ulur mbi stol, kërrusur pranë dritares, duke qëruar patatet, a duke përgatitur salcën me qepë për fasulet e ziera në vorbë.

Poshtë shkallëve, gjendej një depo e cila kundërmonte erë rrangullash. Kishte orendi druri të çfarëdolloj tipi, në mes të të cilave dhe një thikë e madhe. Me të Lala grinte duhanin. Gjendeshin sharra të ndryshkura të stërmëdha, peshore të mbushura me pluhur, lopata që kundërmonin erë rrushi të fermentuar. Në të djathtë, sapo hyje, gjendej një odë disi e braktisur, *Quri*. Dikur ishte përdorur si depo për thasët me misër, por më vonë, përdorej si depo për rrangulla. Aty, mes shumë gjërash, linin qypat me turshi, vaj ulliri, djathë dhe sidomos mushtin e manave dhe nerdenin.

Po t'i ngjisje shkallët e drunjtë në mugëtirën melankolike të pasdites, në katin e dytë gjendeshin dhomat e tjera. Njëra, ajo përballë me shkallët, quhej qoshku i Lalës. Ishte një shtojcë, të cilën gjyshi e kish sajuar kur u rritën fëmijët. Asnjë nuk kishte leje të futej aty. Në të djathtë dhe në të

majtë, kishte dy dhoma. Njëra me oxhak, oda e miqve. Aty, Saliu, i sapo bërë me vajzë, kishte çerdhen e tij familjare. Tek oda tjetër, flinim të gjithë grumbull. Dhoma ku rrinte daja i sapomartuar - ishte, siç e quanim, dhoma nga dielli - më e bukura. Më me dritë se të tjerat dhe me shkallët nga jashtë.

Më kujtohet, që për herë të parë në dhomën e miqve më shpuri Sabi. Ishte një djalosh asokohe; duhet të ketë qenë nja njëzet vjeç. “Jo, se bërtet Lala!” i thosha unë i vogël. Por ai nguli këmbë. Më tregoi oxhakun, qilimat e rinj fringo me ngjyra të ndezura, sofrën e rrumbullakët, minderët, shillet turke. Ulur mbi jastëkët e butë, ndieja erën e gëlqeres që m’i shponte hundët. Gjithkund kishte rregull dhe pastërti. I isha lutur shpesh gjyshit që të flija atje. “Nuk është e mundur, - përgjigjej Lala me rreptësinë e tij prej njeriu që respekton traditën. - Ajo dhomë është për miqtë! - shtonte. - Sidomos për ata, të cilët nata i zë në rrugë, dhe trokasin në derë.”

Unë imagjinoja ata të panjohur, që trokisnin te porta duke kërkuar strehë. Po sikur të ishin hajdutë? Po sikur të ishin këqibërës, si Nuz Faqetava? Kur vinin miq, Lala i hipte nga shkallët e pasme. Ndërsa Ija, kapte një pulastren, i priste kokën, e njomte me ujë të përvëluar dhe e rripte. “Për kë po e përgatit?” e pyesja unë, krejt i përqendruar te lëvizjet e saj. Ajo, duke larguar macen, që vinte vërdallë, përgjigjej me zë të ulët: “Ka ardhur Saidi, krushku”! Unë mendoja pulastrenin e bërë me qull qumështi, pjekur në tavën me saçin plot thëngjij dhe prapë më shkonte goja lëng.

Goni dhe Luli ishin shokët. Kujtoj, edhe pse të vegjël, dëshira për prapështi, na tërhiqte si me magnet. Rezervuari në verë na tërhiqte shumë.

Ndonjëherë preferoja t'i ngjitesha kodrës. Me një gur gëlqeror në dorë, lija shenjën përgjatë tubit të stërmadh, i cili sillte ujin me presion nga rezervuari poshtë, deri te kanali në kodër. Kanal i bërë me pllaka çimentoje, ku gratë e fshatit shpëlanin rrobat dhe shpesh ne freskoheshim lakuriq të zhytur në të. Jo rrallë, mbasi i mbaja mëri Gonit, sillesha i vetmuar rreth kopshtit qark shtëpisë. Ishte i mbushur me fiq, mana, zerdeli, kumbulla. Më donin, e ndieja. Njëri më ofronte një frutë të pjekur, tjetri m'i shkiste faqet. Një dajë i tretë më ndërtonte një lodër. Atje, jo vetëm e mora veten, por fillova të mësohesha.

Nuk doja kurrsesi të kthehesha në qytet. “O Ije! - i ankohej mamaja gjyshes. - Nuk më don më çuni, si t'ja bëj?!”

“Mos ki frikë. Është i yti ky barkalec i keq. Veç lëre edhe pak me ne, sa të ngjallet!”

“Jo, jo Ije, do ta marr çunin. Nuk rrij dot pa të!” Kur mamaja m'i zgjaste duart, unë fshihesha mbas Ijes.

“E humba! Nuk më don më!” ankohej mamaja.

“Jo. Mos e ki merak!”

“Nuk më don, jo. Nuk më don!” vazhdonte ajo.

E kisha gjetur. Kur mamaja bëhej gati të më merrte, unë fshihesha mbas mullarëve.

Të shtunave, vinin gjithmonë së bashku me babanë dhe motrat. Por kishte raste kur vinte edhe te zja me kushëririn, Tanin. “Lozni bashkë, ju jeni moshatarë! - më thoshte mami me zërin e saj ledhatues. - Ju jeni si vëllezër!” Me Tanin më pëlqente të kacavirreshim nëpër pemë për të mbledhur fruta.

Sabi, ende nuk kishte shkuar ushtar. Shpesh, merrte biçikletën jeshile të Lalës, dilte në rrugën kryesore dhe na bënte xhiro hipur mbi të. Pasi sillej për së gjati dhe për së gjeri në sheshin e pluhurt përpara shkollës, zbriste të tatëpjetën. E shihja tek zbriste pikë plumbi xhadenë deri poshtë. Rruga ishte e ngushtë, biçikleta merrte gjithnjë shpejtësi dhe linte prapa shtëllunga pluhuri. Shpesh e merrte daja i vogël, por ngaqë nuk i ngjitej dot mbi shalë, futej tek trekëndëshi dhe shkiste pikë plumbi, deri poshtë te stallat. Një zot e dinte si nuk e thyente qafën. Një herë, një gomar i lidhur në një breg, ia preu rrugën dhe ai ra nga biçikleta me turi në kanal.

Sabit i pëlqente të më ndërtonte karroca druri. U bënë loja ime më e preferuar. Ulur galiç te baçja, e mbushja me zhavorr të imët dhe duke imituar zhurmën e makinës e shkarkoja tutje. “Djali jot Xheve, - bënte shaka të shtunave, - do të bëhet ose ndërtues shtëpiash ose skulptor. Rri gjithë ditën duke lozur me baltë.”

Saliu dhe Luti kujdeseshin për pëllumbat. Roma kishte shkuar ushtar. Sabi dhe Feriku nuk rrinin rehat një minutë pa çapkënlleqet e tyre. I bënë gjithmonë fshehtas Lalës dhe kur i pikasja, i zgurdullonin sytë nga tmerri. Ma bënë me shenjë ta qepja gojën.

Të shtunave vazhdonin të vinin prindërit. Lala, për të respektuar mikun, hiqte çiftin nga gozhda, ngjishte në brez gjerdanin, zgjidhte qentë e gjahut dhe dilnin për të gjuajtur mëllenja. Një herë më morën dhe mua. Kaçubja ku qëllonin ishte e madhe. Dy zagarët lihnin si të tërbuar. Vranë mëllenja. Në mbrëmje, shpendët e zinj rrinin mbi tavolinë. Pastaj Ija i mori, i përvëloi në ujë të nxehtë, i rropi dhe i poqi te zjarri i oxhakut.

Ajo shtëpi ishte gëzimi im. Nuk kujtoj shumë gjëra, por e ndieja që më donin fort. Jo më kot, edhe pse kanë kaluar 12 vjet, mendja fluturon shpesh atje. Tashmë, vila është gati e rrënuar, por e ruaj në gjoks; është shndërruar në një botë të mrekullueshme. Një gjendje e lumtur kujtimesh, ku sa më shumë koha ikën aq më shumë objektet, sendet që kujtoj, vishen me një tis të shndritshëm pluhuri të ëndërrt. Si ar vezullues. “Ndoshta kujtimet e fëmijërisë do të na ndjekin gjithkund?!” Kush e di sa herë, i lumturuar nëpër ëndrra, jam gjendur rishtazi atje, duke vrapuar qark vilës, në zheg të vapës. Gjinkallat t’i shponin veshët, avulli futej në mushkëri. Kujtoj aromat. Ato ishin të forta, të pashmangshme, imponuese. Aroma e rakisë të sapozier, ajo e duhanit të grirë, frutat e pjekura. Te quri, kur ngrija rrasat e mbështjella me cohë mbi qypa, aroma e mushtit ma pushtonte krejt ndërgjegjen.

Vite më vonë, nuk do t’i njihja kurrë më perëndimet, pa jehonat e qiraxhinjve që yshtnin buajt, tek ktheheshin nga arat. Qetë pinin ujë nëpër pellgjet e rrugës. Mëngjeset s’kishin kuptim, pa këngën e gjelave. As pasditet nuk kuptoheshin dot pa muzikën e gjinkallave në zheg të vapës. Gugatjet e pëllumbave në kopsht, kishin diçka me të vërtetë të përjetshme.

Këtu, mbi minderin në të majtë të gjyshit, rri *qemonja*. Një tis i padukshëm pluhuri, ia ka veshur kapakun. Vite më parë, Lala, i kthehej shpesh veglës. E mbështeste mbi minder, e hapte kapakun, nxirrte jashtë violinën dhe i prekte telat me thonj. Donte ndoshta të shijonte tingullin e tyre? Pastaj, me një shuk pambuku lyer me vaj, e pastronte me kujdes. Bënte gjithçka me lëvizje metodike, duke fërshëllyer. E akordonte, nxirrte harkun dhe i binte për qejf.

“Pse e ke kaq merak?” e pyesnin. Lala buzëqeshte. Sytë e shtonin intensitetin e dritës, sikur ai send kishte vetinë magjike t’ia shpirtëzonte më fort qenien.

“Po. Merak e kam!” thoshte.

Linjat e tij të buta prej njeriu të mirë, lindur në ato vise pjellore; gjallëria metodike e lëvizjeve, ndërkohë që i binte violinës, duart e tij kockore si kafshë e çuditshme në lëvizje, i njihja më mirë se vetë duart e mia.

Shpesh i thosha gjyshes: “Lala duhet të jetë dehur sot, sepse i bie violinës si i marrë!” Dhe ajo: “Zoti na ruajtë. Nuk është dehur kurrë!”.

Shpesh, tek ecja oborrit plot lule, duke ndjekur një hardhuckë të praruar, ose ulur poshtë landrës, dëgjoja fërshëllimën dhe zhurmën e veglave të Lalës nga brenda kuzhinës. “Kushedi se ç’çadër të prishur a kuti duhani po ndreq”, mendoja.

Është e çuditshme, por zhurma e çekiçit të tij, tani, në këtë dhomë, pas kaq shumë vjetësh, është e njëjta e atyre kohërave atje në fshat. Vetëm se tani, ajo filtrohet çuditshëm nga kujtesa. Duket sikur vetë kohët po ngatërrohen. Ajo e djeshmja me të sotmen duke skalitur kështu pavdekësinë. “Eja dhe bëj gjilpërën, - më lutej teze Razo. - Përndryshe do të vijë Nuz Faqetava me thes dhe do të të rrëmbejë. Do të të kullufisë të tërin!” Nga frika bindesha fill. Lypësi Nuz, ishte tmerri i të gjithë fëmijëve. Shfaqej në oborrin përpara shkollës, në sheshin me dyqanin, në ullinjtë shekullorë dhe në varrezën prapa shkollës. Në Sheshin ku gjatë verës, mbrëmjeve, projektonin filma. Nuzi, me brekushet e zeza plot pala, ulej mbi shkallët e godinës, me trastat e tij të

tmerrshme afër. Kur i binte dajres, kokërdhokët e syve të kuq, zgurdulloheshin si të ishte përbindësh. I mbante flokët e gjatë. Ndërsa faqen e majtë, e kishte tmerrësisht të varur, si lavjerrës mbi gjoks. E shihja plot tmerr. Ishte gjithmonë i gatshëm të rrëmbente ndonjë kalama.

Sapo ulej, nënat i merrnin fëmijët në krahë dhe i tregonin me gisht përbindëshin ulur me def. I binte dajres fort dhe këndonte me një zë të tmerrshëm. “Shikojë mirë! - vazhdonin nënat me fëmijët në krahë. - Po nuk u binde, i them Nuzit dhe të fut tek ai thesi”! Nga tmerri, fëmijët fillonin dhe qanin fort. Nëpër makthet e mia fëmijërore, Nuzi, me faqen e tij të tmerrshme, ishte gjithmonë i pranishëm.

Por, nëse ishte aq i keq sa thoshin, përse Lala e ftonte shpesh të ulej në oborr poshtë landrës, për të pirë kafë. Kur kjo ndodhte, unë fshiheja prapa kolonës me tulla të kuqe, te qoshku. Zemra më rrihte si daulle. Dridhesha krejt, dhe me vështirësi ia dilja të pikasja veç thesin e tij të kobshëm. E linte përtokë. Kushedi sa fëmijë kishte futur aty brenda, pasi i kishte rrëmbyer. Për një moment, thesi lëvizti. Ia mbatha me të katra.

Për herë të fundit e pashë kur isha shtatë vjeç. Isha me dajë Sabin, poshtë strehës së shkollës. Ishte ditë shiu. I lagur qull, dridhej dhe i binte dajres, ndërkohë që dheu squllej akoma nën shiun e butë. “Ka ardhur Nuzi, ka ardhur Nuzi!”, u dëgjuan zërat e kalamajve. Edhe doja ta shihja, por edhe kisha frikë. Vrapova me një frymë deri poshtë ullinjve të Cen Çallikut. U fsheha në një vend, nga ku, nëse Nuzi do të kishte qëllime keqëdashëse, do të mund të arrija më shpejt në shtëpi.

“Po ti ke bërë ndonjë paudhësi?” kujtoj dajon që më pyeti.

“Jo. Ç’neh!” Zemra më rrihte aq fort. Në fillim më habiti. Pastaj filloi të më zgjonte keqardhje. Njerëzit që dilnin nga dyqani, i falnin kush ndonjë lek, kush një copë buke, kush pak djathë. Kurse Sabi nën shi, po e ndihmonte të ngrihej nga aty. Qindarkat ia hidhnin mbi dajre.

Gjyshi, vazhdonte të punonte llamarinat. E kujtoj, në mugëtirën e odës. Kur puna i ecte, nuk ngrihej kurrë. Hante aty afër qoshes, pranë zjarrit. Çdo mëngjes e dëgjoja të zgjohej, të zbriste shkallët e drurit, të lante fytyrën tek ibriku i varur mbi një dru në oborr. E dëgjoja tek lante protezat e dhëmbëve me një furçë të trashë. Rruhej duke u parë te pasqyra mbështetur mbi kërcell. Frynte hundët fort. Pastaj me peshqirin në qafë ngjitej tek oda. Të dielave, dilte gjithmonë në pazar.

Qoshja e Lalës ishte e shenjtë. Askush nuk kishte kurajën të ulej aty dhe të lozte me veglat e gjyshit. Më donte fort, e ndieja. Më përgatiste kërraba, pistoleta me sustë, karroca druri, me të cilat lozja në oborr.

Të shtunat, vazhdoja t’i urreja. Kisha frikë se mamaja më dërgonte në qytet. “Leje, moj, çunin të rrij?! Se mos ka gjo shkollë çuni?!”, i thoshte gjyshja. “Jo, moj lje. Si ta lë çunin unë ashtu!” Një herë, i lodhur së sajuari vende për t’u fshehur, u futa te dhoma e gjyshit.

Krevati ishte ende i parregulluar dhe vinte një aromë e mirë trëndafilash. Me siguri kërkoja të fshihesha aty, se mbaj mend.

Festa e Vitit të Ri ishte gjithmonë një gëzim i madh.

Mblidheshim rreth duke kërcyer “Napolonin”. Dajat, të ardhur në qejf nga pija, tani spërdridheshin qull në djersë. Kërcenin të ekzaltuar me ah dhe me oh. *Qemanja* s’pushonte. Shpesh iknin dritat. Gjyshja edhe në errësirë e dinte si ta gjente kandilin. Dhoma mbushej me një dritë të mekët, ajrit i vinte erë vajguri, sytë na digjnin, por lllomotitjet kishin një shije aq njerëzore, aq të bukur, plot me frymë njerëzore të dashur.

Tezet, qëronin sytë duke qëndisur. Dridhnin leshin, pastronin pambukun nga farat dhe në heshtje ëndërronin fatin e tyre të ardhshëm. Një herë, njëra nga tezet më thërriti veçmas, ndërkohë që përkundte djepin. Më bëri vend afër dhe më pëshpëriti: “Nesër do të hash me Ferikun sepse ne do të agjërojmë!”, “Ç’do të thotë?”, pyeta. Ma shpjegoi, por nuk e kuptova.

Tregonin se një herë, Meta e uli Saliun në minder dhe u lodh që t’ia fuste në tru ca shprehje të Librit. “Çdo mysliman i mirë duhet t’i dijë!” i tha. Por Saliu nuk e kishte mendjen aty. Nda i deformonte fjalët me qëllim. Një herë, Meta nuk ia përtoi dhe i dha një shuplakë sa i shkuan sytë xixa. “Mos u tall me gjërat e shenjta, mistrec!” i ulëriti. Të nesërmen, Lala, në arkën e tij të shenjtë prej artizani, nuk gjeti shumë nga veglat e tij të punës.

Pak gjëra kujtoj. Thonë se fëmija regjistron shumë gjëra në kujtesë, por po aq shpejt edhe i harron. Unë ndiqja me një kureshtje të veçantë lëvizjet e buzëve të Ijes, kur thoshte lutjen me zë të ulët në mbrëmje. Lutja për të ishte diçka shumë e ndjerë dhe serioze. Gjatë festave të Bajramit, gjithmonë fshehurazi, shtëpia mbushej me kushërinj dhe kunata. Të afërm dhe fqinjë. Të gjithë e dinin që besimi për Çalliksit

ishte diçka e thellë, e ndjerë dhe e tepër i rëndësishëm. Kujtoj sofrën e rrumbullakët, në mes, mbushur me gjellë, me ëmbëlsira dhe me fruta të thata. Teqja e famshme te varrezat ishte e fisit tonë. Një godinë që më ngjallte një kureshtje djegëse dhe një mister të pashmangshëm.

Gjyshja rridhte nga një familje beu. Ishin barsoletaxhinj aq të paparë, sa të shkrinin gazit. Kjo ishte edhe arsyeja pse dajat e pëlqenin gallatën. “Kanë marrë nga të tutë që nuk lënë njeri pa tallur”, i thoshte shpesh Lala, jo pa mllef.

Gjyshi kish qenë gjithmonë i matur kur bënte shaka.

Kur dilnin për qoka me gjyshen, ishin fare origjinalë që të dy. Lala plot nerva bënte ecejake në korridor. E kishte thërritur me dhjetëra herë: “A u veshe e gruje? Shpejt se *u qjellëm* e mori e mira e mori!” Pastaj niseshin për udhë. Në mes të xhadesë në zheg të vapës, i pari, me hapa të gjatë ecte Lala. Dhjetë metra më larg e ndiqte Ija, po e veshur me të zeza. Napën e bardhë mbi kokë se hiqte kurrë. Por mbi të, mbante napën e zezë të atllasit. “Prit mor burrë se s’vrapoj dot!” i thoshte. Mërmëriste fjalë pakënaqësie me vete. I ndiqja me sy, tek rrija ngjitur mbi degët më të larta të fikut. Pesë vjet në fshat, nuk ishin pak. Një herë, e pikasa te pasqyra. Po krihej.

“Ije, - i thashë, - a ke dalë ndonjëherë pa napë?” Ajo më buzëqeshi. “Jo”, m’u përgjigj duke më puthur. Nxori nga komodina një fotografi, bërë kur ishte fare e re. “Ja si kam qenë”, më tha. Aty ishte e bukur dhe e re.

Të shtunave kthehesha në shtëpi krejt pis. “Turp të të vijë. Sot të vjen mami dhe ti dukesh si jevg! Po vazhdove kështu do t’i them Nuz Faqetavës...!” Ujin e kisha tmerr.

Kështu do t'i kujtoj dhe në të ardhmen gjyshërit, edhe kur do të plakem dhe ato nuk do të jenë më: njërin të kërrusur në qoshen e tij, tek rregullon orendi shtëpiake me hak. Gjyshen, rrethuar nga kalamajtë, ndërkohë që i shqyejnë përparësen duke qarë. Duan që gjyshja t'i marrë në krahë. Duket sikur koha nuk do t'i ndryshojë kurrë. As shprehjen e vuajtur të gjyshit kur nxjerr lekët nga portofoli, as mënyrën e të ulurit kur vijnë miq. Zëri i tij i hollë, i mprehtë, gazmor, kur tregon *përrallëza*, shpesh merrte tingullin e një krisme entuziaste zërash.

Tek rri akoma ulur, hedh sytë djathtas e majtas. Vëzhgoj bebëzat e trishta të gjyshes, e cila nuk buzëqesh më si më parë. Ra kjo gjëmë dhe na bëri që të heshtim krejt. Shoh orën. “Pesë pa dhjetë”, them me vete dhe marr frymë thellësisht.

KAPITULLI I DYTË

Sure

Dielli që për një çast ndriçoi botën, tani u zhduk. Një gri e zbehtë mbulon xhamat. Jam ulur afër Metës së vogël. Thashë i vogël, edhe pse ai i ka kaluar të shtatëdhjetat, sepse për mua ai është gjithmonë *i vogël*, që nga ato kohërat e largëta kur mbeti jetim dhe isha unë ai që mora përsipër barrën e shtëpisë së Ramadanit, duke u kujdesur për Metën, tamam si një baba i dytë.

Pasi piva kafënë e ngushëllimit siç thuhet nga anët tona, kam nxjerrë kutinë e duhanit dhe po dredh një cigare. Edhe pse kam mbi supë shumë vite, duart nuk më dridhen ende prej pleqërisë dhe mund të përqendrohem; kështu që lag gishtat me pak pështymë, nxjerr jashtë nga blloku një fije letre gati të ngjitur me të tjerat, e bëj në formë ulluku dhe vendos sipër pak duhan të grirë, marrë nga kutia e llamarinës. E shpërndaj me qetësi përgjatë fletës, e shtyp me mollëzat e gishtave, pastaj rrotulloj letrën e hollë me duhanin brenda. Me gjuhën e njomë, lag njërën anë të fletës, pastaj e ngjis me anën tjetër. E rrotulloj, e vë në buzë të fortë dhe të ngjeshur dhe kërkoj në xhep për të gjetur çakmakun.

Që prej dy minutash, nipi i Metës, i ulur mbi një stol afër derës, ndjek me kujdes lëvizjet e gishtave të mi. I ka flokët ngjyrë gështenjë, të lagur dhe të krehur nga e djathta, sytë e përqendruar dhe të mprehtë. Do të më kishte pëlqyer të shtrihesha pak për të pushuar më mirë, i lodhur nga rruga e gjatë dhe do të kisha dashur ta shihja Metën në qejf dhe jo të zhytur në këtë atmosferë zie që gati të mbyt dhe ku unë nuk e njoh më si më parë.

Dhimbja reumatizmale që shpesh më kap kyçet me të gjithë këmbën e majtë, tani nuk më shqetëson më dhe duhet të them shqyr. Edhe pse mjeku më ka këshilluar (ashtu si dhe Metën), të shtrihem në rërën e nxehtë të plazhit, nuk e bëj. Jam kokëderr dhe kam turp. Si mund të dalë burri lakuriq në plazh? Ndaj, nuk duan t'i dorëzohen nevojës, kështu e kuroj dhimbjen me ilaçe. Dhe as nuk kam ndër mend që një ditë të zhvishem përpara të panjohurve siç bëjnë shumë të tjerë. Jam burrë me namuz, unë.

Tani zbres rrallë në qytet. E di që Meta ka djem e vajza sa të duash, miq dhe të njohur, por për mua, ai mbetet gjithmonë jetimi nevojtar. Te ne mungesa e babës konsiderohet si diçka tepër tragjike. Mbeti jetim, thonë. Edhe pse e ka nënën akoma. Kjo është edhe arsyeja që vendi im këtu është i pazëvendësueshëm. Të gjithë këtu kanë për mua një respekt të veçantë.

Kur takoheshim nëpër kafenetë e pazarit në qytet; pasi më ofronte gota me raki dhe kafenë, gati sa s'më tërhiqte zvarrë për dore, duke m'u lutur që t'i vija në shtëpi. Nuk ia prishja kurrë. Sot kam ardhur për qokë, siç i thonë. Kur mbushen të dyzetat, duhet domosdo t'i shkohet tjetrit për vizitë. E mora rrugën vetëm, sepse në të mirë dhe në të keq, kemi nevojë

për njëri-tjetrin. Sidomos ai për mua, por edhe unë për të. Ja arsyeja pse sfidova edhe një herë tjetër pleqërinë, dhe me një gjest burrëror, ia dola të vija këtu vetëm. “S’ka gjë më të trishtuar kur fëmija ikën përpara prindërve”, mendoj me hidhërim. Ka një muaj e nëntë ditë që Meta nuk del më në Pazar; rri këtu, kruspull, i humbur në botën e tij prej zejтари. Duket sikur puna do ta shpëtojë nga dhimbja. Puna që është edhe ngushëllimi më i madh i njeriut.

Kam ndezur çakmakun dhe tani shoh se si flaka e dendur konsumohet në një erë djegëse vajguri. E afroj te cigarja dhe i jap një të thithur të thellë për ta ndezur. E çoj në mushkëri tymin e dendur dhe të rëndë, i cili çliron një erë të rëndë plaku. Në mes të shtëllungave të tymit, në këtë atmosferë morti, dalloj siluetën e Metës. Ai mbyll pak sytë, mundohet të hajë me një daltë të vogël një unazë argjendi. Heshtja sundon që prej disa minutash. Ndihet vetëm zhurma e kafesë që rruftet dhe ajo e veglave të Lalës. Ngado që shkoj, qeleshen e bardhë nuk e heq kurrë nga koka. Por, edhe pse i ftohti i madh ka kaluar, nuk i heq as benevrekët poshtë pantallonave. Ndërkohë që thith cigaren, i mbush mushkëritë me nikotinën e fortë. Ajo, më pas do të shkojë në tru duke më dehur lehtësisht dhe kjo do të më çlirojë disi. Do të doja edhe një gotë me raki, por në kësoj rastesh nuk pihet. Zhys duart në xhepin e djathtë dhe nxjerr jashtë tespihet me goglat ngjyrë mjalti.

Filloj t’i numëroj një nga një, me një qetësi disi të shtirur: “Tani që demokracia ka vendosur të rindërtojë kishat dhe xhamitë, të gjithë besimtarët do të kenë vend ku të luten!”. Gjurin e djathtë e ndiej të mpirë, ndaj shtriqem pak, sikur të doja të evokoja më mirë kujtimet e largëta.

Xhaketa e zezë më shtrëngon pak. Më duket se jam shëndoshur disi dimrin e shkuar nga të ngrënat dhe e ndenjura pa lëvizur pranë zjarrit. Nga xhepi i jelekut varet një zinxhir i hollë ari që mban lidhur orën e xhepit. Meta, po ta linte tani punën dhe të nxirrte nga xhepi orën e tij, të gjithë do të habiteshin nga ngjashmëria e tyre. Sendet janë blerë në të njëjtën datë. Ishte viti 1935, kur malli vinte nga oksidenti. Asokohe, unë dhe Ramadanin, babai i Metës, silleshim përqark në pazar me kuajt tanë të bardhë, të lartë dy metra. Kjo duket një detaj i kotë, por për Metën, kjo orë xhepi ka një vlerë të pallogaritshme. Është një nga kujtimet e pakta që ai ruan nga babai i tij që nuk e njohu kurrë. Asokohe, miqësia ime me Ramadanin u konsolidua fort dhe mbeti e tillë deri ditën e kobshme kur ndodhi ngjarja.

Përpara se të hyja në shtëpi nuk më lanë që t'i hiqja këpucët. Zakonisht, miqtë i lënë prapa derës, siç bëjnë myslimanët - sjellje që tregon kujdes dhe respekt. Të njëjtën gjë bënte dhe Ramadanin: kurrë nuk më linte që t'i hiqja këpucët, edhe sikur të ulesha këmbëkryq mbi sixhade.

Sytë më lodhen shpejt dhe filloj të harroj. Shpesh, kujtimet e një jete se di deri në fund, a janë të vërteta, apo janë pjellë e fantazisë sime. Datat dhe ngjarjet më ngatërrohen, bëhen lëmsh. E tashmja dhe e ardhmja përzihen. Por ama disa situata të forta i kujtoj ende mirë, sidomos kur bëj muhabet dhe fjala kap fjalën, biseda kujton bisedën. Më pëlqente të bëja martesë me shkuesi. Ky ka qenë një talent që më vinte shumë për dore. Ishte dhe një punë me fitim të madh. Familjet, paguanin mirë dhe unë dija gjithmonë t'i gjeja njerëzit si duhej. Kisha intuitë në lidhjet martesore. Fshati atëherë kishte vetëm tri-katër shtëpi, tek-tuk nëpër

kodra të ndryshme. Nuk ishte as rezervuari, as shkolla, as shtyllat elektrike. Në verë fushat zverdheshin nga gruri i pjekur, dhe misri. Frutoret ishin pa fund: gjithkund dardha, fiq, kumbulla, zerdeli, vreshta rrushi dhe sidomos ullinj. Gjendej dhe një pus për të gjithë, ku gratë e fshatit shkonin të mbushnin ujin me kovat e drurit.

Ishin kohëra të turbullta. Vendi kishte rënë në një anarki të frikshme. Mbas tërheqjes së turqve, në vend, banda të armatosura kapeshin duke kërkuar të merrnin pushtetin. Rrumpalla po e dërgonte vendin drejt luftës civile. Rrumpallë, e cila përfundoi disi, veç pas marrjes së pushtetit nga Zogu. Ishte viti 1927. Unë kisha prona pa fund, ashtu siç pati dhe Ramadani pas gjetjes së verdhushkave. Shpesh kthehesha në shtëpi tapë, pas atyre të dehurave historike nëpër shtëpitë e botës, ku, pasi e ndaja hesapin me fejesat e kombinuara, fillonte ora e qejfit. Kali ishte mësuar: Kur, xurxull, e humbja dhe shembesha në ndonjë hendek, ai ulej dhe ngjitesha prapë mbi të. Koka më fluturonte në një sorrollatje gënjeshtare.

Nuk kisha nga t'ia mbaja në ato kohëra qejfesh. Njerëzia përgatiste darka aq madhështore për nder të fejesave, sa unë, doja apo s'doja, dystohesha këmbëkryq në sofër duke u zhdëpur me mish dhe me raki تازه. Kështu rashë në vesin e të pirit. Kam bërë aq shumë familje të lumtura, sa besoj i kam merituar napolonat e floririt. Ndërkohë, shërbëtorëve u këputej bretku duke prashitur bahçen; u këputej qafa, duke vjelë frutat e bollshme apo rrushin e pjekur në tokat e mia, unë bëja qejf. Ç't'i bësh! Kush ka mend dhe nuk lodhet, kush s'ka mend, por ka duar e këmbë.

Në atë epokë Meta s'kish lindur ende. Vendi, pas pesë shekujsh Turqie, mësuar me kamxhikun e Stambollit, shkonte qorrazi në kërkim të një prijësi. Nga 1912-ta deri në 27-tën, nuk kishim bërë gjë tjetër, veç se kishim ecur qorrazi duke u vrarë e prerë me njëri-tjetrin. Rracë e keqe jemi, për at zot. Urrejmë njëri-tjetrin. Ishin vite të turbullta. Të gjithë donin të ishin zotër e princa. Më kujtohet, sillesha shpesh me një pistoletë në brez, mustaqe të dendura, serioz mbi kal. Tundimin për t'iu futur politikës se pata kurrë. Dihet, politika është si lavirja. S'ishte prija ime. Më pëlqente tregtia, hareja, barsoletat, rakia pa hile, shkesllëku, qejfi i shtratit. Kur gjendesha në Pazar, për të shitur drithëra a gjë të gjallë, dhe shikoja që kapeshin për çështje personale, preferoja ta mbyllja një sy. "Sure Koni," më thanë një herë. "Si shumë mënjanë rri!" Unë shtrëngoja pistoletën duke përdredhur mustaqet. Asnjë s'e prekte Sure Konin. Trimat rrinin prapa meje. Politika, desha nuk desha, më bëri për vete. Ramadan, do të simpatizonte Nolin, kurse unë: qysh kur doli për herë të parë në skenë, në kongresin e 1920-tës, ku u zgjodh Ministër i Brendshëm, deri në prill të vitit 1939-tës kur italianët e dëbuan, nuk rreshta kurrë së ndjekuri Naltmadhninë e tij: Mretin. Ai ishte mbret mbi mbretër. Një pasion politik, që u mundova t'ia fusja në gjak edhe Metës, por ai nuk u dashurua kurrë mbas tij. "E shikon", më tha vite më vonë, kur erdhën të kuqtë. "Ja edhe mbreti yt! Ia mbathi larg!" Gjëja që na lidhi më shumë, ishte gjuetia dhe gostitë. Meta që ai që më sugjeroi zanatin e shkesit, që për vite me radhë e ushtrova me mençuri plaku.

Ramadanit i kisha dhënë motrën, ndaj isha krenar për këtë fakt. E kujtoja vagullt nga një histori e babait të tij, se si

stërgjyshi, para se të vdiste, kishte lënë me gojë një amanet. Nga krahu jugor i kodrës, afër ullinjve, kishte fshehur në tokë një sasi të madhe napolonash floriri. Gjendeshin brenda një qypi balte, diku te themelet e truallit të vjetër. U bëra unë shkaktari, pas një të dehure djaloshare, që ia mbusha mendjen të fillonte kërkimet. Gërmoi për shumë javë, futi në punë shumë shërbëtorë pa i treguar atyre sekretin e asaj që po kërkonin. U lodhën duke i rënë kazmës në zheg të vapës, pa e ditur se ç’po kërkonin. Nxirrnin veç eshtra njerëzish që thërrmoheshin në çast. Qull në djersë, në tre të drekës, nën vapën e gushtit, punonjësit i hidhnin Ramadanit vështrime pakënaqësie.

“Zot i madh”, më thoshte, “po lodhemi kot!” Nuk e humba shpresën. U ulëm te rrënjët e ullirit dhe fillova të arsyetoj. Ku mund ta kishin fshehur qypin e fatit vallë? Gërmoi akoma për tre muaj e njëmbëdhjetë ditë dhe tri orë, përpara se kazma të ndeshte mbi thesar. Nuk ishte një qyp siç e kishin lënë amanet, por një arkë druri veshur me llamarinë. Ishte e rëndë plumb, kyçur me një dry të bëshëm. E pastruam nga llangat e baltës, shqyem drurin me një të shtënë plumbi dhe sapo kapaku i kristalizuar nga koha u shqye, u verbuam nga përshëndritja e katërqind e njëzetegjashtë dupjeve të arta. Ishte mesditë. Gjinkallat tërboheshin poshtë ullinjve. Thesari, i cili për më shumë se shtatëdhjetë vjet, rrinte i groposur nën themelet e truallit të vjetër, tani, nën rrezet e diellit verdhacak, po shndrinte krejt. Është e çuditshme. Kanë kaluar dhjetëvjeçarë të tërë, por ende xixëllima e monedhave nën diellin përzhitës m’i verbon sytë.

Bëma na la zgjuar për javë të tëra. “Akoma nuk e besoj!” ulërinte Ramadani si përçar. “Kaq shumë ar?! ”

Në ato kohëra, akoma lartmadhnia e tij mbreti Zog, nuk e kishte marrë pushtetin. Skena politike ishte krejt e turbullt dhe ai, me ndihmën e serbëve, po përgatitej të merrte pushtetin. Gjithkund, gazetatat, tellallët, flisnin veç për atentate, të shtëna dhe tradhti. Ndaj mëmëdheu, dukej si një njerë e veshur me të zeza. Jeta ishte e turbullt, e paqartë, e frikshme. Dukej sikur veç unë dhe Ramadani, të ekzaltuar nga hovi i verdhushkave, shihnim veç dritë, hare, festa. Qejfin qeder nuk e bënim, për at Zot.

Shumica e konservatorëve në parlament kishte zgjedhur Zogun, kurse nacionalistët me Esad Pashë Toptanin po përgatisnin një tjetër atentat kundër mbretit. Më vonë, siç u mor vesh nga gazetatat, ai ishte kryer, por jo në atdhe, ku cubat e Matit e mbronin me kujdes. Atentati ndodhi në Vjenë, në 31-shin. Por nuk arritën dot ta vrisnin. Dukej sikur mbreti të kishte lindur me këmishë. E çuditshme fare. Ende sot e kësaj dite, jam i bindur se veç monarkia do ta shpëtonte këtë vend. Veç ai, do të garantonte bashkimin e vërtetë të kombit dhe zhvillimin. Në fotografitë e atëhershme kishte një aspekt disi të thatë. Ishte i dobët, me një vështirësi si prej shqiponje. Siluetin e kishte kërcënues, mustaqet fare të holla, flokë të lëpirë. Por ai burrë, kishte energjinë e dreqit vetë. Punonte si hamall. Dymbëdhjetë orë në ditë punonte dhe thoshin se pinte mbi dyzet cigare në ditë. E doja. “Pse mor mbret, pin kaq shumë?” e pyesnin oficerët e gardës së tij. “Halle qeverie!” ia kthente. Edhe me gratë, flitej se ishte qejfi i madh. “Do ta bëjmë atdheun!” ulërinte nëpër kuvende. Kishte nerv dhe karizma, siç i thonë.

Ndërkohë ne organizonim festa poshtë ullinjve, duke therur keca të njomë dhe duke ftuar tërë burrat e fshatit. “Ç’ka ndodhur?!” thoshte njerëzia. “Ramadani ka rënë në dhjam!” ia ktheja unë i bërë tapë. Këngët e vjetra të sevdallëkut i këndonim krejt çakërrqejf.

Përsëndritja e verdhë e monedhave, i ra në kokë Ramadanit si një pije e keqe. Me gotën e rakisë në dorë, filloi të ulërinte me zë të lartë. “Atje do ta ndërtoj Sarajin! Dua të jetë akoma më i bukur se ai i Halit Beut.

Ditën tjetër e kishte vendosur. I shtroi prapë softrat poshtë ullinjve të Cen Çallikut, pranë vendit ku tani është ngritur shkolla. Dha urdhër të thernin dhe piqnin prapë një dash, solli raki me damixhan dhe ftoi rishtaz gjithë fshatin për të bërë qejf. “Është pranverë”, bërtiste. Në të vërtetë ishte shtator. Ajri kishte filluar të freskohej, por rrihej mirë. Era e barishteve të djegura nëpër ara, na mbetej ndër flegra. Në qiejt gri, me shirat e parë, emigronin drejt vendeve të nxehta tufa patash të egra.

“Do ta ndërtoj atje shtëpinë e re”, thoshte dhe tregonte me gisht kodrën ku dikur kish qenë kasollja e vjetër e Cen Çallikut. Frynte erë vjeshte, por ajri ishte i ngrohtë. Njerëzve u ngriu buzëqeshja në fytyrë. Pleqtë tregonin se aty ndodheshin eshtrat e një garnizoni turk, vrarë nga një revoltë fshatare. Tregonin se ushtarët, përpara se të vdisnin, e kishin mallkuar tokën e arnautit, ku ato tani po linin kockat. “Ramadan. Është gjynah i madh zotërrote ta ndërtosh shtëpinë aty!”

“Nuk dua t’ia di fare!” ulërinte Ramadan.

“Sipër eshtrave të të vrarëve?!” i thosha unë.

“Ku të dua unë do ta ngre!” vazhdonte Ramadan.

“Ore mik!” I thoshte njerëzia. “Është i mallkuar ai dhë atje, në majë të kodrës! Ndërtoje këtu ku e keni tani. Këtu kanë vdekur edhe fetarët!”

“Nuk dua t’ia di fare”, bërtiste Ramadani me kokën llallë nga pija. “Këtu i parë jam vetë.” Nuk pati burrë nënë t’ia ndërronte mendjen.

Të gjorët ushtarë. Nuk u kish mjaftuar fati i keq i varrosjes larg vendit të tyre, pa as edhe një gur te koka; tani i duhej të duronin edhe një mallkimin tjetër. Dhunimin e dheut sipër tyre. Kur i kalonin në satër, tregonin pleqtë, ato e mallkonin me shpirt atë dhë. Legjendën e dinin të gjithë, ndaj njerëzia, kur kalonte aty vetvetiu ngrinte kryet nga qielli. “Aty edhe luleve, duket sikur i vjen era gjak!” thoshin. Por ama, ishte vendi më i bukur i fshatit. Si për pamjen ashtu edhe për tokën e shkriftë. Vërtet në dimër e thante murlani, por edhe dielli e rrihte gjithkund. Vend pëllumbash. Ramadani, mblodhi muratorët më të mirë, por ata filluan t’i iknin një nga një! Ia dyfishoi pagën, ia trefishoi dhe i vuri rishtazi në punë. Me tmerr, lajmi u hap aq shpejt, sa, krejt i shqetësuar, hoxha i qytetit erdhi vetë. Ishte i djersitur dhe i trembur. “Pash Allahun mos e bëj!” “Pse?!” “Mos e bëj po të them. A ke din dhe iman?! Lëri të qetë të vdekurit! Ndërtoje shtëpinë më tutje!”

“Sa më shumë më mërzisni, aq më shumë do të më ngrihet mendja!” ia ktheu Ramadani.

Shtëpia po ngrihej siç e kishte imagjinuar. Me themele guri, me mure po guri të latuar, me dritaret nga dielli dhe me dy oxhakë të kabashëm. Mjeshttrat që u morën me ndërtimin e saj, siç tregonin, disa herë kishin tentuar t’i braktisnin punimet. Shihnin ëndrra të frikshme. “Kjo është

punë e mbrapshtë!” mërmërinin ustallarët më besëtytë. Por Ramadani ia kishte gjetur. I shtonte pagën.

Në pranverë punimet përfunduan. Nëpër dhomat e bardha, era e gëlqeres t’i shponte hundët. “E sheh o Sure. Asgjë nuk ndodhi!” Unë e kisha zemrën akull. Ëndrrat e këqija ma prishnin gjumin shpesh. Ramadani, i cili gjatë gjithë kohës së punës i kishte nxitur vetë punëtorët, tani po sillej çuditshëm. “Kam një dhembje këtu!”, thoshte dhe prekte brinjën. Po i hynte ndoshta krimbi i dyshimit. Bëhej gjithnjë edhe më nervoz.

“Kockat e të vdekurve...!”, tha një natë. U habita krejt. Tani e kuptove ti, desha t’i thosha. Nuk i bëra zë. Në atë epokë, ky Meta këtu, ishte akoma një foshnjë në pelena. Asgjë nuk dukej se e turbullonte lumturinë familjare, bekuar gjithashtu edhe nga verdhushkat e paraardhësve. Po e ndihmoja të sistemonte raftet, krevatet, minderet, orenditë e shtëpisë, sëndukët. Po shkoja varavingo, lart e poshtë, kur ime motër, Vathja, nusja e Ramadanit, rrëshqiti mbi dyshtemenë e lagur. I ra të fikët. Ishte ndoshta veç fillimi? E shtrimë mbi divan, i vumë pambuk me uthull poshtë flegrave, derisa u përmend. Nuk kujtonte asgjë. Falënderuam Zotin që nuk i ndodhi gjë e keqe.

Isha ende një djalosh 24 vjeçar kur ndodhi ngjarja. Ramadani, hipur mbi një shkallë, po vendoste një sini mbi raft kur ra me shpinë mbi dhe. Në fillim dëgjuam veç zhurmën e frikshme mbi dyshteme. Kur u turra atje me ngut, akoma nuk i kishte dalë shpirti. “Amanet Metën, Sure!” E preka. Sytë i mbetën të hapur, lëkura iu bë ngjyrë ulliri, buzët vishnje, dora iu ftoh fare.

Desha s'desha, hyra në jetën e Metës. Sa e çuditshme është jeta? Edhe Sabi, që e kujtojmë tani, iku thuajse në të njëjtën mënyrë. Ra nga një lartësi, tek ndërtonte një çati.

Me Metën merrej Vathja. E gjora. Nuk pati kohë as të qante dhe as të shfryhej, kishte me dhjetëra punë për të bërë. Ramadanin e kallëm në dhe. I gjori burrë. Nuk pati kohë as ta shijonte jetën. Vendosa t'ia investoj verdhushkat sikur të ishin të miat. Në mënyrë që, kur të rritej Meta të ishte i zoti i pasurisë së vet. Me vitet, me shirat, me erërat, me diellin, me stinët, ikte dhe koha, derisa ato gjymtyrë të ujshme dhe të buta u rritën, edhe pse mbeti gjithmonë shëndetlig dhe i dobët. Kur mbushi dymbëdhjetë vjeç, fillova ta merrja me vete në pazarin e së dielës ku shisja gjënë e gjallë dhe bëja tregti.

Në atë kohë, Zogu e kishte fituar pushtetin dhe ishte bërë mbreti i këtyre trojeve. Vendi po jetonte një hov të ri ekonomik. Me ardhjen e italianëve diçka po ndryshonte. Tirana po merrte fizionominë e një kryeqyteti europian. Tregtarët po e shtonin ritmin e shkëmbimeve të mallrave. Ishte vendosur Leku si monedhe shtetërore, me vlerë më të lartë sesa monedha e floririt, ndaj dhe arkat e shtetit po mbusheshin me shkëlqimin e verdhë.

Djalin e merrja gjithmonë me vete në Pazar në Durrës. Të vijë, mendoja. Mirë i bën. Kështu rritet dhe mëson nga jeta.

- Dajë Sure, më thotë një ditë Meta, duke më fërkuar me përkëdheli në sup, - kam parë diçka që do të të pëlqejë patjetër dhe dua që të ma blesh !”

- Çfarë është? - e pyeta unë, ndërkohë që i jepja urdhra ndihmësve që të mbanin sytë nga gjëja e gjallë e nxjerrë në shitje.

- Është një violinë dhe do të doja që ti të ma blesh.

Unë qesha dhe ia ktheva:

- Por ti nuk je arapçi, biri im! Vetëm evgjitëve i duhen instrumente të tilla. - Meta vari turinjtë.

- Të lutem, ma ble, - tha prapë duke bërë si mace dhe më tërhoqi drejt dyqanit. - Po më luan menç kjo qemonja.

- Mirë ta bleva, - i thashë me zë të ulët, - por çfarë do t'i themi Ijes në shtëpi? Do të nxehtet. Dhe një violinë nuk kushton kurrë më pak se katër napolona flori.

- I themi që e fitove duke lozur kumar.

M'u mbush mendja. Nuk e harroj sa u lumturua në kthim. Vite më vonë, do të blinte dhe *qemane* të tjera, por atë e ruajti gjithmonë me një kujdes të veçantë. E mban gjithmonë në të njëjtin vend, të mbështetur në mur, afër cepit ku punon dhe tani, kur kthej kokën andej, habitem që asnjë nga çamarrokët që sillen në shtëpi, nuk e ka dëmtuar. Tani, shoh palëvizshmërinë e saj gati tragjike; duket si e dënuar me pritje, ndaj edhe pse kanë kaluar më shumë se 60 vjet ajo rri aty. Do të më pëlqente që Meta i vogël - kështu e quaj unë këtë bir - ta linte punën tani dhe të kapte *qemanen*. Ta hapte kapakun, ta akordonte dhe të luante një nga ato këngët e vjetra të sevdallinjve. Jam i bindur që do ta kishte bërë me dëshirë edhe pa ia kërkuar, por ç't'i bëjmë; mort i zi ka zbritur mbi këtë vatër të madhe ndaj nuk i bihet muzikës.

Ajri brenda dhomës po bëhet gati i lëngshëm nga të nxehtët dhe frymët tona. Gjithë prej avullit të gjellës. Unë vetë, nuk e dalloj dot erën e rëndë të cigares së dredhur, edhe pse jam i sigurt që ajo po i bezdis të tjerët. Dikush ka hapur pak dritaren. Nuk e kam vënë re, por ja që ajri

i freskët ka filluar të depërtojë. Po e ndiej se po e teproj me cigaren, ndaj e shtyp bishtin në tavëll dhe ul kokën në heshtje. “Tani te shtëpia në fshat, njerëzit e mi, me siguri kanë filluar të shqetësohen për vonesën time.” Sido që të ndodhë, asnjë nuk harron se jam 90 vjeç. Duke e larguar tavlën, arrij të kuptoj se kam mbetur rob i një ere të rëndë cigareje të shtypur. Dihet, era e rëndë e duhanit të fikur një herë, ta shpif krejt. Shoh gishtat e zverdhur, përfytyroj dhëmbët e nxirë nga nikotina, shoh thonjtë ngjyrë kafe, nuhas mustaqet që kutërbojnë duhan dhe e ndiej që pleqëria nuk bën dot pa këto vese. Nuk ka gjë më të poshtër sesa të pish për së dyti cigaren që e ke fikur një herë. Ka një hidhësi të veçantë, gati të poshtër. Tamam sikur përtyp thëngjij të ftohtë.

Ndërkohë që Meta punon me daltën mbi petalet e një unaze, unë vazhdoj të numëroj tespihet. Me gjithë mend që është i fortë ky djali këtu. Çfarë nuk i pjell mendja. Shoh orën e madhe të varur në mur dhe sikur të mos i besoja asnjë ore tjetër përveç simes, e nxjerr nga xhepi duke i hedhur një sy. Morti ka një pushtet gati të pabesueshëm mbi ne. Këtë ndjesi, jam unë i pari që e ndiej më shumë sesa të tjerët, sepse, duke arsyetuar nga mosha, po më vjen radha. Ja kështu, pak nga pak, njeriu mësohet me vdekjen, ndaj ajo tani, sikur më frikëson më pak. Ndërsa për mua koha është gërryese, kërcënuese, e padurueshme; tamam si veset e një plaku. Ajo, nuk bën gjë tjetër veçse m’i shkurton ditët e mbetura. Një ditë, e di, nuk do të zgjohem më. Shpresoj të më ndodhë në gjumë. Ikja në gjumë, është edhe ikja më e bukur. Sikur të flija mbi pupla, fare pa u ndjerë.

Ul kokën dhe përballë Metës dalloj njërin nga nipërit e tij të vegjël që sapo ka ardhur. Është bjond me flokët kaçurrë dhe me sytë ngjyrë mjalti. Shoh që ka veshur një palë nallane druri shumë të mëdha për masën e këmbëve të tija; ndaj veç Zoti e di si ia ka dalë t'i tërheqë zvarrë. Rri pa lëvizur, duke ndjekur gjyshin e mbledhur kruspull që punon. Po të kishte pasur flokët ngjyrë të zezë dhe veshët pak më të vogla, do t'ia kisha ngatërruar me të ndjerin Sab dhjetëvjeçar. Është djali i tij. Meta në atë moshë ishte i dobët, i zbehtë; vetëm vite më vonë sikur vuri pak mish dhe u mbush një çikë më shumë.

Kur mbushi 18 vjeç, tashmë ishte i zoti t'i qeveriste vetë pronat e veta. Ecte nëpër qytet me një kalë ngjyrë kafe të lartë dhe të bukur. Vathja, ime motër, e vishte me një xhaketë kaki, këmishë fanellate të errët, pantallona të hekurosura dhe mbante çizme prej zotërie. Unë kisha sistemuar gjysmën e botës duke i bashkuar me kurorë, ndaj e ndieja si detyrë morale ta sistemoja edhe Metën e vogël. Nga anët tona, është e pamundur që çiftet të njihen vetë, nderi i familjes e refuzon kategorikisht një gjë të tillë; prandaj vajzat, kur i vjen mosha e mblesërisë, nuk dalin fare nga shtëpia. Me nderin nga anët tona nuk bëhet shaka.

Kisha një copë herë që shikoja rrotull, por nuk gjeja asgjë që të më interesonte. Kur, në momentin që e lashë atë punë, ja u shfaq si me magji pëllumbesha që ishte shkruar nga Perëndia.

Ecja me kalë nëpër pronat e mia. Ishte pranverë. Një pranverë e çuditshme sepse lulet çelnin aty ku nuk i prisje duke lëshuar një parfum aq të këndshëm, sa të dehnin ndjenjat. Ndërkohë që kontrolloja me kujdes pyllin e

vogël, radhët e plepave, lisave, vidhave, vura re se më kishin vjedhur. Nja dhjetë pemë vidhi, ende me rrënjët plot shkumë jeshile, ishin prerë brutalisht. Gjatkund përtokë, kishte gjethe, degëza të thyera. Fillova të shaja plot inat. “Të mallkuar! Kush kishte qenë ai kodosh!” Vrisja mendjen se kush kish guxuar ta bënte. Iu vura të ndjek gjurmët e pluhurit prej trungjeve të prerë. Kalova pishnaja, kodra, një lumë të tharë dhe një rrugë me pluhur. Më në fund, u gjenda përpara shtëpisë së beut të fshatit fqinj, Idriz Gj.

Ndalova kalin dhe i hodha një sy oborrit të tij. Me të vërtetë trungjet ishin aty. U tërbova krejt. “Si guxon...!” Klitha. U bëra gati ta thërrisja siç është zakon nga ne, por fjala më mbeti në grykë. Në atë çast doli nga koteci një çupëlinë gjashtëmbëdhjetëvjeçare. Veshur me një fustan të bardhë me lulka të verdha dhe në dorë mbante një shportë me vezë. Më pa krejt e hutuar, me ato sytë e saj të zinj, që tani ndërsa gatuan, e kanë humbur disi shkëlqimin e tyre, por atëherë ishin plot me dritë. Sa më pikasi shtangu në vend dhe m’i nguli sytë me shumë kërshtëri. Kur vajzat hidhnin shtat dhe bëheshin për t’u fejuar, askush i huaj nuk duhej t’i shihte pa qenë e mbuluar. E trembur nga i panjohuri, ia dha vrapit drejt shtëpisë, por u pengua dhe ra, ndaj të gjithë vezët iu thyen përtokë. “Zot i madh”, mendova, “ja pëllumbesha që bën për Metën!” Kishte të njëjtat gërshe të zeza që mban akoma, trupin e bëshëm, fytyrën e mirë dhe karakterin e turpshëm dhe të bindur që do të kisha shquar mes miliona njerëzish. Nuk gabova. “Hajde brenda, Sure Koni”, më tha Idriz Gj., sapo më diktoi që rrija jashtë gardhit, mbi kalë. Unë i harrova drutë e vjedhura.

Për ditë të tëra i pata sytë e buhavitur dhe të kuq nga pagjumësia, sepse Idriz Gj. m'u përgjigj se nuk kishte ende vajzë për të fejuar. Edhe pse unë dyfishoja shifrat e monedhave të floririt, ai vazhdonte të më thoshte jo. Nuk e di ç'pati. Të gjithë e dinin se ç'fat i madh ishte të martoheshe me Metën. U ktheva prapë tek ai dhe i thashë se Meta kishte 600 dynym tokë pjellorë dhe ai tha jo; i thashë se Meta kishte 66 lopë dhe 103 qengja dhe dele dhe ai tha jo; i thashë se Meta mbante në shtëpi njëmbëdhjetë shërbëtorë dhe kishte shtëpinë më të bukur të zonës; por prapë ai m'u përgjigj njëlloj. Atëherë mendova se ndoshta dinte ndonjë gjë mbi mallkimin e varrezave. Ia solla muhabetin rreth e përqark, por nuk dinte asgjë. Më në fund, hapa xhepin e brendshëm, nxora një qeskë kadifeje, zgjidha lidhëset dhe zbraza në tapet tridhjetë e tre napolona flori me një vlerë marramendëse. "Ja", i thashë, "dhe nuk dua as të më puthësh dorën."

Atëherë kryefamiljari Idriz, thirri djemtë e tij. I pashë tek flisnin kokë më kokë, të shqetësuar, seriozë dhe disa sekonda mua m'u dukën orë të tërë. Ç'dreqin kishin, nuk e dija. Më në fund, i pikasa tek ia plasën gazit si të çmendur. Absurde. Qeshën aq shumë, sa ranë përmbys mbi shiltet pranë oxhakut. Shtrirë përtokë, shtrëngonin barkun nga dhimbja e brinjëve me sytë me lot. Dhe ishin burra të gjatë nga dy metra. Nuk po kuptoja asgjë.

Që ishin barsoletaxhinj të paparë, që ishin të gatshëm të talleshin dhe me nënën e tyre, që ishte e pamundur t'ua hidhje dhe që e kalonin kohën me dhëmbët jashtë, e dija fare mirë. Por që do të më vinin në lojë kaq keq, këtë nuk po e kuptoja. I xhindosur, u ndjeva i tallur, ndaj u bëra gati

t'i mblidhja florinjte dhe te ikja duke i share ndër dhembë. “Bukëshkalë jeni. Krejt të marrë!” Po ngrihesha tërë nerva, kur Idrizi, më i madhi, e mbajti të qeshurën, dhe më kapi fort prej krahu. “Prit, prit!”, më tha duke fshirë sytë nga lotët. “M'i mblidh ato verdhushkat dhe futi prapë në qese!”

“Si e ke hallin?!” ia ktheva. “Unë të erdha këtu si mik. S'erdha këtu që të më tallësh! Ne kemi zakonet tona!”

“Ka disa gjëra që nuk blihen or mik”, ma ktheu. “Merri mbrapsht dhe për hajër na qoftë!” Më shtriu dorën për t'ia shtrënguar. Njerëz të çuditshëm, vërtet! Të tjerët do t'i kishin fshehur shpejt e shpejt monedhat duke puthur deri edhe opingat, kurse ky tallej me mua. Nuk ma thanë kurrë arsyen e asaj të qeshure çmendurake. As tani që Idriz Gjepali është në botën tjetër, fëmijët e tij, martuar andej-kënde, nuk ma rrëfejnë të vërtetën e asaj gajasjeje.

Një vit më pas, klarineta e jevgut më të famshëm në Durrës, violina e një jevgjiti tjetër, daullja e një gabeli dhe fizarmonika e një arrixhiu tjetër, i mbushën dhomat e shtëpisë së re me tingujt gazmorë. Kur pashë që të ftuarit vazhdonin të vinin pa fund, dhashë urdhër që sofrat të shtroheshin poshtë ullinjve të Cenit; aty ku sot është dyqani. Filluam të bëjmë qejf, siç bënim dikur me Ramadanin. U ulëm këmbëkryq. Njerëzia, krejt e dehur me raki, filloi të rrokullisej nëpër hendeqe. Kafshët, hutuar nga zhurmat tona, iknin si të tërbuara. Mbi tokën e shtypur nga opingat tona, nuk mbiu më bari për vite me radhë. Mullarët u dogjën nga zjarri i çmendurisë sonë, qen dhe mace dukej sikur do të plasnin të gjithë nga të ngrënë pa fund. “Edhe unë dua të bëj një martesë si kjo”, bërtiste njerëzia xurxull duke ecur

si të marrë. Në darkë, sipër kokave tona, dërrasat filluan të kërkëllinin si me dënesë. Ishte dhoma e çiftit.

“Jepi, djalë, jepi”, mermërisja duke buzëqeshur pa rënë në sy. “U bë edhe kjo punë!” Tani rrija ulur dyst duke pirë lëng lëkure shege, për të terezitur barkun. Meta nuk dilte fare. Ishte Vathja ajo që ia çonte të ngrënë në dhomë. Me siguri aty e ngjizën vajzën e parë, Xheven. Nuk reshtën më së linduri fëmijë, për më shumë se njëzet vjet.

“Hë mër të lumsha!”, ia ktheja.

“Tani s’ndihem më vetëm!”, më rrëfeu një natë. Kur e shihja me vëmendje, vjedhurazi, pikasja në tiparet e tij, shprehjen prej jetimi të trembur. Një ndjesi që vetëm vetmia pa fund mund ta lindë. E dija. Që nga kohërat e fëmijërisë, ajo, e kishte dëmtuar jo pak. “Më kallte dadën vetmia!” rrëfente shpesh. I jepja një shuplakë të lehtë supeve duke buzëqeshur. E dija. Mungesa e babait, i kishte lënë në zemër një zbrazëti të hidhur, të pazëvendësueshme që i kishte shkaktuar dhimbje dhe hidhërim. Ishin akoma kohë të turbullta, kur Metën, edhe pse kishte dy fëmijë të vegjël, e morën për në luftë.

Ishte periudha e Luftës së Dytë Botërore. Po atë vjeshtë, e qethën tullë, i veshën rroba të vjetra, e ngarkuan mbi një furgon të zi dhe e nisën për në jug të vendit. I mjeri djalë. Në frontin grek kërrciste akoma topi dhe murtaja. Zogu ishte arratisur në Greqi, ndaj vendi, që prej shumë muajsh ishte shpallur pjesë e perandorisë së Duçes. Nëpër rrugë, ushtarët me uniforma fashiste, kërkonin të vendosnin rregullin dhe paqen në një vend të ashpër, të egër, të sertë. Një vend ku njerëzia turrej mbas më të fortit dhe kurrë nuk ndiqte më të diturit.

Në shtëpi mbetën dy gra të vetmuara: Vathja, motra ime dhe nusja e re me foshnjën e tretë në bark. Vathja u tremb. “Mos ki frikë motër!”, e qetësova unë. “Sa të jem unë, mos u tremb fare! Meta do të kthehet shëndoshë e mirë!” Vathja, çdo natë, e mbyllte portën e madhe me një lloz të rëndë hekuri. Përpara se të flinte, për të treguar se shtëpia kishte burra, qëllonte me pushkë nga dritaret e katit të dytë. Nuk isha larg me shtëpi, ndaj, sapo gjeja kohë i shkoja në ndihmë. Në atë epokë po mbushja të 40-tat dhe ende nuk isha martuar. “Martohu mor bir!”, më thoshte nëna. Më pëlqenin qejfet, pija, loja me kumar. Tregtinë e kisha në gjak, dhe sidomos, më ecte për shkuesi.

I shqetësuar për fatin e Metës, shkoja shpesh në prefekturën e Durrësit për t’u informuar. Nuk dinin gjë. Na dërgoi veç një letër, të shkruar me dorën e tij. Ishte krejt e zhubrosur dhe kishte njollat e luftës. Dukej sikur i vinte era barut dhe gjak i tharë. Shkruante se ishte mirë, dhe kishte besim se do të kthehej shpejt. Pas tre vjetësh u kthye krejt pa lajmëruar. Vajzat, të cilat i kishte lënë fare të vogla, nuk i njohu. Kishte lindur edhe djali. Falë Zotit, gëzimi u kthye rishtazi në shtëpinë e çialliksve.

Kanë kaluar gati njëmbëdhjetë minuta heshtje dhe ende e shoh fëmijën kaçurrel, ulur galiç me duart e shtypura dhe të futura në mes të kofshëve, ndërkohë që vazhdon të ndjekë gjyshin e tij. Është djali i të ndjerit. Po të kishte qenë vetëm, do të kishte pasur të njëjtin fat të keq dhe do të rritej i vetëm si Meta, por shyqyr Zotit, fisi është shtuar me nipër dhe mbesa, ndaj tani ndihmojnë njëri-tjetrin.

Meta, më në fund e ka modeluar ornamentin mbi unazë dhe po kërkon ta pastrojë sipërfaqen. Mbi supe i shquhet

pesha e rëndë e viteve. Shoh shpinën e tij të kërrusur dhe mendoj: “Dikur, këto shpatulla, ky sup ka qenë i drejtë, i bukur”. Ka diçka tragjike në qenien njerëzore; diçka të pakuptueshme, por edhe të logjikshme. Diçka që të shtie frikën, por edhe të mbush me mallëngjim. Provoj një lloj trishtimi tek mendoj kështu. Një trishtim intim, që ma shton bindjen se njeriu është i gëzuar veç në dukje. Ka diçka tek ai që reziston veç në aspektin e jashtëm; diçka që sfidon vdekjen, vetminë, edhe pse të udhëtosh drejt pleqërisë, do të thotë të bëhesh i ndërgjegjshëm që duhet të jetë kështu. S’mund të jetë ndryshe. Të gjithë duan të kërcejnë në vallen e jetës.

Është tamam sikur një ditë, përballë pasqyrës ta kuptosh befas që flokët e tu po zbardhen dhe po bien, që shpirti yt fillon dhe jeton keq në atë trup të kërcënuar nga sëmundjet, veset, lodhja. Ndaj, qenia, ndoshta bie në një plogështi gjysmëpërgjumjeje, ku e tashmja, e shkuara, e ardhmja, janë një masë e lëngët, përzier bashkë.

Vazhdoj ende të jetoj brenda kohës edhe pse jam shumë i vjetër. Jam një hero që i ka mbijetuar kamxhikut të kohës. Jeta, është më e brishtë se një pupël në erë. Më delikate se poleni i luleve në maj. Vazhdoj të jetoj brenda rondelave të dhëmbëzuara të kohës. Ndiej se momenti që sapo iku, u mbyt në humnerën e harresës. S’ka më një shans të dytë. “Tani djemtë, të shqetësuar për vonesën time, do të kafshojnë thonjtë nga padurimi”, mendoj. Lëviz pak këmbën dhe kap bastunin e frashërit. “Nuk është mirë që të ngrihem tani”, mendoj prapë. “Do të ishte një gjest gati përbuzës karshi kësaj heshtje të plotë, ku, me siguri, të gjithë reflektojnë mbi kujtimin e tij.” Sa herë që bëj të ngrihem me vrull, kam

frikë se mos nga hovi, rondelat e ndryshkura të gjymtyrëve të mia prej 90-vjeçari, do të hallakaten krejt mbi dyshtemenë e ftohtë.

Nuk isha kështu një herë e një kohë. Deri tridhjetë vjeç kalëroja një dem të harbuar; e yshtja me çizme dhe ai nuk arrinte t'më hidhte. Një herë, me goditje huri, kam bërë fërtele, një bollë pesë metra të gjatë. Kujtoj kur e pikasa që shkiste mbi gjethet e manit, ia mbatha nga frika, ndërsa bolla më ndiqte nga pas. Tek vrapoja, ndërrova mendje. Ju ktheva vetëtimthi - ku e gjeta atë forcë? - e godita aq fort me hu sa ia bëra kurrrizin copë-copë. Vërtet, dikur isha tjetër njeri. Ushqehesha mirë, kujdesesha për trupin, thithja ajër të pastër. Nuk pija duhan. Kam qenë gjithmonë i qeshur dhe gazmor. Mendimi pozitiv, mendoj është sekret i njeriut. Dashuria fizike më mbante në formë. Flitej nga gojët e liga se kam qenë egoisti, bir i një nëne të keqe; kurnac dhe mburravec, por jam i bindur se ishin veç fjalë që dilnin nga ligësia e njerëzve. Unë mbaja gjithmonë anën e së vërtetës dhe të së drejtës, ndaj me siguri bëja shumë armiq. Kur ecja si kapadai mbi kalë, më shihnin shtrembër. Sensin e humorit, dinakërinë në tregti, nuhatjen në jetë, sidomos kur ndieja se do vinte një fitim i majmë nga një biznes, e kisha të theksuar.

Meta i vogël, pas luftës, u kthye shëndoshë e mirë, ndaj e mbushi shtëpinë me çamarrokë të pandreqshëm. Ishim të bindur që, të paktën anën ekonomike e kishim zgjidhur një herë e përgjithmonë. Pra, ai mund t'i rriste fëmijët në mirëqenie, fare pa kokëçarje. Por ja që ndodhi e pabëra. Të kuqtë erdhën si të babëzitur. Vit mbas viti, reformë mbas reforme, na lanë me gisht në gojë. Me ca dynym tokë, me nga një lopë, një grusht pula në oborr.

Kurrë nuk do ta harroj atë ndjenjë dhimbje dhe zemërimi të shurdhët, që provova me Metën, kur pyllin e babës plot lisa, plepa, arra; frutoren me fiq, mana e dardha, i shkulën me tërbim. “Toka buke shok, ato i duhen partisë!” Zhurma e çmendur e traktorit rus, i cili ngjante me një përbindësh; shtëllungat e zeza që çlironte tek shkulte pemët, ende më helmojnë frymëmarrjen dhe m’i bëjnë lëmsh rropullitë. Ma turbullojnë fare kujtesën. Gjëja që nuk kuptova kurrë, ishte hovi i Metës për ta dorëzuar tapinë qysh në mbledhjet e para kur filluan të na bënë presion.

- Çfarë bën? - i thashë unë, i befasuar nga gjesti i tij. - A je në vete?!

- Është e kotë, dajë Sure! - Ma ktheu i hidhëruar. - Po nuk ia dhamë ata do t’i marrin vetë. Dhe ty do të të vënë në shenjester!

- Po si do t’ia dalësh?

- Zoti e di, - m’u përgjigj dhe ngriti sytë drejt qiellit.

U ngrit i pari në mbledhjen e fshatit dhe ftoi dhe të tjerët që ta dorëzonin tapinë. Njeri më paqësor s’kisha njohur kurrë. Pas tij, filluan ta dorëzonin tapinë një e nga një edhe të tjerët. Ishte shëndetlig, ndaj nuk e hante dot bujqësinë. U mendua gjatë, pastaj bleu këtë arkën me vegla artizani që shoh tani, bëri vend në qoshe të kuzhinës afër oxhakut dhe filloi të ushtroi profesionin e artizanit.

Erdhën kohë muti. Sistemi i ri kooperativist, sipas tij nuk do të funksiononte. Njerëzia, pa stimulin e pagesës, do të mësohej keq. Kjo do të krijonte një shoqëri dembelësh të pamotivuar, siç në të vërtetë, doli. “More daj Sure!” më thoshte. “Si more të punoj për tjetrin? Ja ke për ta parë si do të katandisen punët?!” Kurrë nuk i shprehu këto mendime

në Pazar. I ruhej spiunëve. Kështu, pemishtet tona i bënë toka buke. Na erdhi keq dhe shtrëngonim dhëmbët. Veç një fshatar e di me sa mund rritet një pemë. Ato pemë që i shkulën pa pikë turpi. I shihnim me dhëmbë të shtrënguara nga marazi. “Mirë e bënë!” thoshim nëpër mbledhjet e partisë. Gjithë ato pasuri, ç’i donim ne? Kamja e prish njeriun. Ja tani jemi të lirë!” thoshim në sytë e botës. Kënetën e transformuan në rezervuar dhe caktuan një roje i cili nuk lejonte peshkimin. Rrinte gjithë ditën mbi një varkë të zezë me një bilbil në gojë.

Çdo pesëvjeçar të ri, ndodhnin gjëra të çuditshme. Gjithçka ecte kokëposhtë, mbrapsht, ters. Në fillim komunistët na e morën pasurinë dhe ia ndanë fshatarëve. Pastaj ia morën rishtazi fshatarëve dhe bënë kolektivizimin. Pastaj i shembën kishat dhe xhamitë për turp të Zotit. Në fillim u bënë me Jugosllavin, pastaj u prishën. Pastaj me Rusin, u prishën. Pastaj me Kinën. U prishën. Më në fund mbetën me gisht në gojë, duke ngrënë mutin e tyre.

Edhe një lopë që me zor e kishim në shtëpi, na e morën. Poshtërim më të madh s’kishte për ne fshatarët. Mbetëm pa pula, pa vezë, pa mish, pa djathë. Kjo solli kulmin e zisë.

Më në fund, na e ndaluan edhe të qaheshim. Kush fliste keq, thirrej nga sekretarët e partisë dhe bëhej për një lek. Ti nuk e do atdheun, pse flet keq, mos do të bëhesh tradhtar??!!.... Më në fund, kupa u mbush. Dy vjet më parë, një turmë njerëzish, nuk e duruan më shtypjen, ndaj u mblodhën në shesh dhe fituan të flitnin hapur kundër sistemit.

Asokohe, flama e keqe e komunizmit, ishte një mallkim që kishte sunduar gjysmën e Europës. Ishte koha e hoveve

revolucionare dhe e parullave ruse: “Një për të gjithë, të gjithë për një.”

Ecej nën emrin e një ideali të madh, i cili premtonte barazi dhe prosperitet. Por barazia dhe prosperiteti po vonoheshin. Ç’ndodhi? Jerarkitë e vjetra u prishën dhe u zëvendësuan me jerarki të reja që prodhuan, burrokratë të rinj. Pushtetarë. Sekretarë partie të korruptuar, drejtorë uzinash të privilegjuar, karrieristë, këpucëlëpirës, spiunë të pështirë që dinin ta ruanin bythën e tyre. Jam i bindur se nuk ka sistem të keq, por ka njerëz të këqinj. Dhe këto mashtrues, karrieristë, krijesa të liga, veç morën në qafë njerëzinë. E kam thënë gjithmonë: injoranca dhe varfëria janë dy të këqijat e këtij vendi.

Tani rri këtu. Kam jetuar shumë. Kam parë lloj-lloj gjërash. Rri këtu dhe mendoj atë epokë të largët kur gëzoja privilegje. Sa e çuditshme është jeta nganjëherë?! Dëshirën babëzitetëse, që ka njeriu për të jetuar sa më gjatë, e kam shuar disi. E ndiej veten me fat. Ja i kapa të 90-tat. E kapa edhe pragu e epokës së re. Mençuria, intuïta, përvoja kurrë nuk më lanë në baltë. As varfërinë s’e njoha kurrë, falë tregtisë që e kam në gjak. Fëmijët i kam rregulluar si mos më mirë. Me shkollë i doja, me shkollë u bënë. Mendoj prapë fëmijët dhe them me vete: “Tani do të jenë ngritur dhe me siguri do të kenë dalë tek pragu, me shpresën se mos më shohin tek i ngjitem kodrës. 90 vjet janë 90 vjet. E di. Tani, ato me siguri zgjasin qafat, të më shohin në fund të rrugës, tek eci, mbështetur mbi shkopin tim. Pas pak do jem atje: në mes të xhadesë së pluhurt, mes dy radhëve e plepave nën hijen e gjethëve të prillit.”

KAPITULLI I TRETË

Xheue

Rri ulur në krahun e dritares, mbi minderin e drurit, me shpinën e mbështetur te muri dhe ndiej një rrëqethje të lehtë, e cila më depërton deri në kockë. Shoh orën. “Që prej gjashtë minutash, askush nuk flet.” Shtëllungat e tymit të dendur, çliruar nga cigarja e tmerrshme e dajës, edhe pse jam ulur disi larg, më shqetësojnë. Po të kishte qenë këtu im shoq do të kishte filluar të kollitej prej astmës aq e fortë është era e saj. Nuk mund ta ngre dot zërin. Dajë Surja gëzon një respekt të veçantë në këtë shtëpi.

Në të djathtë, gjendet motra e tretë. Ka zgjidhur duart dhe është lëshuar në një qëndrim melankolik, sikur përqendrimi i saj të kishte arritur tani ato pika të largëta kujtese, të cilat na bëjnë më shumë të vuajmë, sesa të gëzojmë. Është aq delikate dhe e heshtur, aq sa kur ishte e vogël, shpesh më dukej se e harronim gjithmonë dikund. Jo sepse e zinte gjumi, por sepse ka një intimitet aq të heshtur, sa duket sikur bëhet e padukshme. I ka flokët të zinj, dhe një zbehtësi prej të sëmuri i ka zbritur në fytyrë. Ndërsa përballë meje, duket dhe zhduket profili i Lalës, baba, i cili është krejt i përqendruar në punën e tij. Me thënë të vërtetën, do të më

kishte pëlqyer ta kaloja këtë të diel në shtëpi me fëmijët; ulur në ballkon ku djeg dielli i prillit, por ky është një detyrim moral. Të vija këtu është e detyrueshme. Ja po e kujtojmë edhe pse unë, që prej dyzet ditësh, gati çdo ditë, kam marrë autobuzin dhe kam ardhur këtu për të ndenjur me pleqtë. Është ende shpejt për t'i lënë vetëm.

Kam veshur një triko të zezë pambuku të marrë borxh, një pallto të errët dhe fund teritali të bërë me urgjencë sapo na ra kjo gjëmë e zezë. Çorapet dhe këpucë e zeza, i kisha. Ja që erdhi puna t'i vishja për fatkeqësi. Tek ne, kur ikën një afërt, gratë vishen me të zeza për një vit. Kurrë nuk kam dashur të vishem me të zeza, por zia këtu është aq e rreptë, sa është turp i madh të mos e mbash atë.”Të qesh bota!” thonë.

Afër meje, qëndron në këmbë Ija, e cila gatuan mbi sobë dhe shikon e preokupuar zjarrin, mos fiket. Ka veshur një triko të rëndë leshi; poshtë ka një këmishë të zezë fanellate. Sipër trikos së lidhur në mes, mban përparësen, me të cilën fshin duart mbasi lagen nga punët e kuzhinës. Mbi kokë, ka një napë të bardhë pambuku, nga ku shquhen një palë vathë floriri shndritës. Është një dhuratë që Meta ia ka bërë qysh në martesë. Ija e ka fytyrën e ngjeshur, të tendosur nga dhimbja. Tani shikon dhe provon me gishtin e vogël ujin në kovën e sobës me dru; pastaj e fshin gishtin te përparësja.

Gjithmonë më ka habitur te kjo grua, forca e pabesueshme e kurajës, durimi dhe shpirti i madh. Zemërgjerësia e saj, zgjuarsia në sjellje është diçka krejt e veçantë. “Kur ia ka dalë edhe Ija me 5 nuse në shtëpi, pa iu dëgjuar kurrë zëri i gojës, helbete, kjo grua duhet konsideruar e shenjtë” mendoj. Kurrë nuk e kam dëgjuar të mallkojë dikë. As nuk

është marrë kurrë me thashetheme. Dihet, ne gratë i kemi qejf llomotitjet. Zonjë grua, vërtet. Nuk ka si kjo grua. Jeta e ka rrahur me vaj e uthull dhe ajo ka ditur si të sillet. Më vinë ndër mend kohërat e largëta.

Një mbrëmje, kur e kishim ftuar me Lalën për darkë në shtëpi - ishte festë Bajrami në mos gaboje - e ulur në karrigen e ballkonit, mes shumë bisedash, sapo ra fjala për fëmijërinë, Ija më tha: “Ti ke lindur një të mërkurë në të zbardhur! Binte shi atë mëngjes, pastaj gjatë gjithë ditës, koha që e paqëndrueshme! Kjo është arsyeja”, bëri shaka ajo, “që je e luhatshme në mendim dhe pendohesh shpesh!”. Siç tregonte, mbasi ishte zgjuar, rrinte ulur mbi një karrige me susta, veshur me një stof me ngjyra të errëta, kur ia kishin behur dhimbjet. Ishin kohëra lufte. Fshati ishte krejt i izoluar, ndaj dillej jashtë veç për të mbushur ujë a për të mbledhur dru.

Gjyshe Vathja, kujton Ija, ndërsa unë qaja e trembur nga bubullimat, mbyllte derën poshtë me shulin e madh, dilte në dritaren e sipërme dhe gjuante me pushkë. “Kjo shtëpi ka burra!” mërmëriste ndër dhëmbë. Natën e lindjes, siç tregoi vetë, ndërkohë që përpëlitesha duke ulëritur nga dhimbjet, ajo doli, thirri me ngut dy gra të lagjes për ndihmë. Linda pra në kohë lufte dhe po rritesha vërtet në kohë të vështira.

Filloi që herët ky pasioni im për rrobaqepësinë. Kur mbusha pesë vjeçe, fillova t’i përgatis vetë veshjet për kukullat e mia dhe tetë vjeçe, i kisha gati nja 10 copë centro qepur me dantella. Një mbrëmje Ija më kishte thënë: “Këto qëndismat, do t’i hekurosim, palosim dhe do t’i sistemojmë në një baule. Një ditë do të të duhen për pajë.”. Dhe unë pyeta: “Çfarë është paja?”.

“Paja është ajo që përgatisin gratë kur ikin te burri”, më tha. “Unë të iki nga këtu? Kurrë!”, ia ktheja. Fillonte dhe qeshte.

Me kalimin e viteve e mora seriozisht. Nuk kaloi shumë kohë dhe baulet e mia u mbushën me mbulesa të bëra me grep, veshje të qëndisura me punëkryq, qilima punuar me gjilpërë, perde mëndafshi dhe këmisha. U bëra rrobaqepëse. Edhe pse isha ende e vogël, gjyshen e kujtoj mirë. Më merrte për dore; më dërgonte në dhomën e saj, hapte sëndukun dhe nxirrte qëndisimat e saj. Oda, mbushej me erë trëndeline. Krejt e befashuar nga ngjyrat e mrekullueshme, pyesja veten nëse do isha në gjendje edhe unë të bëja qëndisma aq të mrekullueshme. “Kohë tjetër e jona”, thoshte, ndërsa vazhdonte të tregonte qëndisimat. “Paja, është ajo që tregon sa e denjë dhe serioze do jetë një grua për shtëpinë e re!”

Festën e çlirimit, me fishekzjarrë dhe britma, e kujtoj si tani. Burrat ulërinin me duart e hapura drejt qiellit dhe gjithkund ndiheshin të shtëna feste. Kujtoj gjithashtu një zjarr të madh bubulak, rreth të cilit burrat e fshatit hidheshin e kërcenin plot hov. Po habitesha krejt kur, një partizan më ngriti dhe filloi të kërcëjë me mua krahaqafë. Filluan të më hidhnin në ajër derisa duke qarë kërkoja Ijen time.

Për aq sa mbaj mend, ishte festa e çlirimit. Vendi ishte krejt i shkatërruar nga lufta. Nuk kaloi shumë dhe sapo qetësia u vendos, populli iu përvesh punës për të rindërtuar vendin. U hapën shkolla mbrëmjeje për të luftuar analfabetizmin. Kurse, ku gra dhe burra, por edhe të vjetër shkonin për të mësuar shkrim dhe këndim. Ndërsa për ne çamarrokët, shteti hapi një shkollë tek ish-sarajet e Halit Beut. Komunistët, siç bënë me të gjithë të pasurit, ia konfiskuan pasuritë bejlerëve.

Na sollën një mësues nga qyteti. Ky zotëri, hipur mbi një kalë të bardhë, kalonte dy herë në ditë para shtëpisë sonë. Shpesh, më pikaste tek rrija ulur buzë gardhit. Nuk e doja shkollën, ndaj sapo e shihja nga larg që po vinte, fshihja qëndisimat, hapja librin dhe bëja sikur lexoja. “Po lexon, o Xheve?!” më thoshte Shefqet Jakova. “Po!”, ia ktheja unë. “Të lumtë!”, më përgjigjej. Ndërkohë, vazhdonin të lindnin vëllezër dhe motra të tjera. Fillova të ndihmoja Ijen, ndaj desha o nuk desha, u bëra krejt si nënë e dytë për ata.

Tmerri nga shpirtrat e vdekur, që silleshin nëpër shtëpi, frika nga e panjohura, zhurmat e papërcaktueshme që na zgjonin në orën dy të natës; sendet që zhdukeshin pa arsye, sëmundjet me prejardhje të errët për të cilat shpejt e shpejt thërritnim hoxhën; frika që kishim kur ecnim në errësirë për të mos shkelur hijet e përgjumura të të vdekurve që në sallon; arkat me fruta që i gjenim të përmbysura; të gjitha këto nuk ishin asgjë përpara asaj që më ndodhi një herë: u zgjova pezull në ajër një pëllëmbë lart nga dysheku. Sapo e kuptova, rashë përnjëherësh si dëng leshi. Ç’ndodhi? Veç një Zot e dinte! As sot e kësaj dite, nuk e di. U tremba aq shumë, sa akoma ka mbetur një enigmë dhe një sekret, brenda meje. S’ia rrëfeva kurrë asnjëriut.

Kur ndodhi ngjarja, Sab, sapo kishte lindur dhe Meta, kujtoj, vrapoi të thërriste hoxhën nga qyteti. Hoxha, e bekoj shtëpinë në çdo cep. Mbaj mend që këndoi disa sure Kurani, pastaj e mbylli duke shkruar një nuskë. Na tha ta fusnim nuskën në një kavanoz me ujë dhe t’i pinim ujin çdo darkë me Bismilah.

Flinim të gjithë bashkë. Kur bënte ftohtë, vëllezërit dhe motrat më të vogla, ngjisheshin për të fjetur mbi shtrojet

e vëna përtokë, në të njëjtën dhomë, ku gjatë orëve të mëngjesit, fillonte dhe mungonte oksigjeni. Ndaj Ija, sapo futej në dhomë, gjëja e parë që bënte, hapte dritaren mbuluar krejt nga avulli frymëve.

“Si dreqin do t’ia bësh për t’i rritur kaq shumë fëmijë?”, e pyeti Lalën një ditë Saliu, ndërkohë që ngrohej afër zjarrit. Meta ia dha një shuplakë, sa i shkuan sytë xixa. E urdhëroi të mbyllej në dhomën e tij si dënim. Saliu qau gjithë mbasditen. Mëngjesin tjetër, Lala, nuk gjeti shumë nga veglat e punës tek arka e tij. Ndaj, iu desh ta merrte me të mirë për të rigjetur limat dhe çekiçët që i mungonin. “Mos më bëj më pyetje të tilla!”, i tha me të butë, “kur të të mungojë gjësend, atëherë ke të drejtë të flasësh!”

Kur mbusha gjashtëmbëdhjetë vjeçe, kisha përparuar aq shumë me artin e qepjes, sa të gjitha vajzat e fshatrave përreth vinin te unë për të qepur fustane me hak.

Të hollat m’i ruante Lala në një arkë. Isha e tmerrshme për punë dore, i kisha ngjarë Lalës. Me kursimet, baba më bleu një fustan të modës, krejt të bardhë me lulka të vockla, qepur me fije mëndafshi rozë të shndritshme; një çantë kamoshi dhe një palë këpucë lëkure. Shkova për mikeshë te xha Moli në Tiranë. “E ka moshën e duhur”, dëgjoja gratë. Më shikonin dhe pëshpëritnin kokë më kokë. Unë, i shërbeja kafetë ndrikullave. Një tmerr i fshehtë ma drithëronte shpirtin. Ç’kanë me mua? Mos duan t’ua derdh kafënë në kokë? Me kushërirat, në heshtjen e odës, vishesha elegante, dhe duke qeshur, provoja të ecja para pasqyrës si gratë e modës. Flokët i kisha të dendur, të zinj dhe plot rrele. Hundën tepër të madhe, e urreja. Ija ma kishte futur në gjak, gjithë ç’duhej të bënte një grua e ardhshme në

shtëpinë e burrit. Dija të fshija, të laja, të fshija pluhurat, të sistemoja dhomën. Qëndisja pa fund dhe shpesh, në orët e lira, kërceja me Saliun nën ritmin e muzikës së radios. Turpi dhe droja ishin shoqet e mia. Nuk e doja fshatin, ndaj e kisha vendosur. Nëse do të martohesha, kjo do të ndodhte me një partner nga qyteti.

Ishin vitet gjashtëdhjetë. Edhe pse Lala e kishte dorëzuar prej kohësh pasurinë në shtet, në shtëpinë tonë në fshat, mirëqenia ndiehej ende. Ndaj unë, kur ikja për mike në Tiranë, paratë e fituara i shpenzoja për të blerë copa, fustane dhe mbulesa për t'i qëndisur. Në qytet ishte fare bukur. Kinemaja, teatri, shëtitjet pas darke, gjallëria e mbrëmjeve në bulevard. Tek ecnim, sytë tinzarë të djemve, ulur bordurave, na ndiqnin nga pas si të uritur. Filloi të më pëlqente jeta në qytet. Ishte ajo kohë, kur vendosa të fejojesh në qytet. Kur binte fjala e fejesës, ulur në diell, i thosha Ijes me vrull të madh: “Do të pranoj, veç po të jetë nga qyteti!”.

Gjëja më e padurueshme ishte kur pushimet në qytet mbaronin dhe më duhej të kthehesha në fshat. Krejt e plogështuar, mbushja valixhet me rrobat e blera, dhuratat, përshëndesja kushërirat, i hipja autobusit të linjës dhe kthehesha në fshat. E ndieja se kisha filluar të ndryshoja. Kur i ktheja fjalën Ijes, ajo nxehej krejt. “Ato kuçkat e kanë fajin,” ma kthente e nevrikosur. “Ti ke dalë fare nga binarët moj vajzë?! Në vend që të mbulosh kokën, vesh veç rroba mode.” Unë ngërdheshesha duke kërcyer plot ironi, përpara pasqyrës. Nuk dinte e gjora grua si të sillej dhe ç’të më thoshte.

“Po ato që vijnë për të kërkuar dorën, pse i refuzon?!”

“Nuk banojnë në qytet, nuk i dua!”, ia ktheja krejt e bindur.

Vazhdoja të këndoja me zë. Ija më hidhte ca vështrime gati me keqardhje. “E mjera unë për ty, se nuk e ke puplën e mendjes!”, e dëgjoja të mërmëriste.

Që e vogël, pra, krijoja gjëra me leckat. I kisha ngjarë Lalës. Aq shumë më tërhiqte kjo gjë, sa, ende fëmijë, kur Picja e Harizit, vinte të lozte me mua kukullash, isha unë ajo që ia qepja veshjet kukullave. Lala, i cili më ndiqte me kujdes, sapo u bind që e kisha me shumë pasion, filloi të më inkurajonte fort. Më bleu edhe një makinë qepëse. “Singer”. Makinën e zezë qepëse me dorë, mësova ta përdor me ngulm dhe durim. Me siguri është akoma e braktisur në ndonjë cep të papafingos. Kanë kaluar aq shumë vite. E kujtoj si sot, ditën kur Lala e solli në shtëpi. Ishte bërë me djersë nga rruga e gjatë. “Ja!” më tha. “Kjo është për ty.” Aq shumë u gëzova sa nuk fjeta atë natë. Isha bërë me një makinë të vërtetë qepëse, mendoja krejt e emocionuar. Në atë kohë, Saliut - i cili kishte talent për pikturë - tek vazhdonte Normalen e Elbasanit, i kish rënë në dorë një katalog mode me modele fustanesh. Me një durim derri, e kopjoi të tërën në një fletore vizatimi. Ishte falë atij katalogu, që mësova prerje dhe qepje krejt të modës. Ende e ruaj bllokun në shtëpi.

Afër shtëpisë tonë, rrethuar nga manat, kumbullat, zerdelitë, në anën jugore të kodrës, brenda një barake të braktisur, jetonte një plakë e vetmuar. Nuk u kuptua kurrë se nga mbiu aty, ç’erë e mirë apo e keqe e kishte sjellë. Askush nuk i tha gjë, as nuk e pyeti kurrë se nga vinte.

Mbante një qen të zi, dhe askush nuk e kish pikasur kur kish zbritur me baulet e saj të vjetra. Nuk fliste. U sistemua në atë tip kasolleje të braktisur, në të cilën, vite më parë fshatarët, sistemonin kashtën për gjënë e gjallë në dimër. Asnjë nuk do ta kishte trazuar po të mos ishte për gjyshen Vathe; e cila, e shtyrë nga një ndjenjë keqardhje, shpesh pas dreke, mbledhte mbetjet mbi tryezë dhe ia dërgonte t'i hante. Qeni i saj i zi, në fillim i hakërrehej me dhëmbët jashtë, por më pas u mësua me Vathen, ndaj e pranonte. Sa i dërgonte ushqimin, kafsha fillonte t'i hidhej plot shend. Nuk e ngacmonte kurrë.

Ajo kasolle në mes të arës, ka qenë misteri i fëmijërisë sime. Ç'e mirë e kishte sjellë aty? Kush ishte? Nga vinte? Ç'tragjedi personale e kishte syrgjynosur aty? A ishte ndoshta e dëbuar nga shtëpia e saj? Apo ndoshta, i kishin vdekur të gjithë të afërmit? Kurrë nuk do t'ia harroj ato sytë si të gjarpërit, rrudhat që i jepnin fytyrës së saj një shprehje prej shtrige përroi. Ndërkohë llafet në fshat vraponin. "Është shtrigë!" thoshin për të. "E kanë dëbuar nga shtëpia e vet. Duhet t'i ruhemi!"

"Lëreni të qetë të gjorën!" e mbronte Vathja, e cila ishte e vetmja që ndoshta e njihte sekretin e saj.

"Mos ma fut në shtëpi!", nxehej Ija. "Nuk e dua këtu!"

"S'është e keqe! Është veç e gjorë!"

"Ajo s'është e keqe? E di t'i ç'tregojnë për të në fshat?!"

Shumë njerëz e merrnin për gjysmë të lajthitur. Kur e shihnin duke ecur rrugëve të pluhurosura, njerëzia ndërronte drejtim. Qenin e kishte të egër. Kaq iu desh grave. Filluan ta përdornin emrin e saj për të trembur të vegjëlit. "Po nuk fjete, do t'i them shtrigës plakë të të rrëmbejë." Kalamajtë,

të tmerruar vraponim në krevat. Kishte me të vërtetë diçka shumë të dyshimtë në ecjen e saj prej fukareshë. Me ato veshjet krejt të zeza si rrasa varri, kur ecte e kërrusur, shpejt, kishte vërtet diçka kërcënuese dhe të pabesë. Në mënyrën si lëvizte shkopin, fare të beftë dhe të papritur, si shejtane. Qeni e ndiqte gjithmonë dhe kur dikush i afrohej, ai skërmiste dhëmbët gati për kafshim. Nuk të shihte kurrë në sy, ndaj fëmijët i ruheshin. Në fillim nuk e dinim se nga shkonte, por gjatë ditës zhdukej. Thoshin se bridhte fshat më fshat duke kërkuar lëmoshë.

Herë-herë, futej deri nëpër shtëpitë e botës dhe trembte foshnjat. Shfaqej krejt si hije. Ajo kishte për të vegjlit, të njëjtën forcë tmerri siç do ta kishte Nuz Faqetava, varfanjaku bredharak, vite më vonë. Herën e fundit që e pashë, ishte kur u bëra nuse.

Për Lalën ishte gëzimi i parë. Miqtë kërkonin ta largonin duke e kërcënuar me hunj në duar. Ndërsa ajo seç donte të thoshte duke treguar me gisht vilën tonë. Qeni lehte si i çmendur. “Ik” i bërtisnin. “Ik!” Nuk dinim ç’qëllime kishte. Trembesha se mos më hidhte ndër këmbë një shuk me magji dhe ma prishte martesën. Martesë, para së cilës kisha refuzuar një tufë me pretendentë. “Do të mbetesh beqare për tërë jetën!”, më thoshte Ija kur nxehej, krejt e shqetësuar nga refuzimet e mia. E kishte çokun fare të rëndë dhe ndonjëherë bëhej krejt me nerva.

Dikur, nuk ishte Ija e tanishme. Jeta e ka rrahur me vaj dhe me uthull. Asokohe nxehej më shpesh, kishte raste edhe mallkonte, bënte shamatë me ne, por me llafe s’ishte marrë kurrë. Tani di si të sillet. Edhe atë, zemrën, e ka pasur gjithmonë të madhe kjo grua. Turpi e skuqte krejt. Kur isha

e re dhe më shihte që e kundërshtoja, ajo pickonte faqet me thonj. “Turp e fajta e zezë!”, thoshte. “Pse e refuzon, është djalë i mirë!”

“S’është nga qyteti” ia ktheja me tërbim. Sigurisht që nuk kërkoja të martohesha me një princ; doja thjesht t’i ikja fshatit. Ija ma qante hallin. Ma njihte karakterin prej mushke, ndaj shpesh e merrte shtruar. Shpesh, më fliste me zë të butë dhe miqësor. “Mos u mërzit, gjithçka do të rregullohet!”

Në atë kohë, vajzat nuk flisnin kurrë për gjëra intime me baballarët. Kjo ishte edhe arsyeja pse i hapesha Ijes. Kur vinte ndonjë shkes, Lala donte mendimin tim. Unë rrija e mbyllur në dhomë, flakë e kuqe. Ishte Ija ajo që bënte ecejaket. Çamarrokët qanin duke e tërhequr nga përparësja. Në fillim dëgjonte Metën, pastaj ngjiste shkallët dhe më pyeste se çfarë mendoja për pretendentin. Unë këmbëngulja si mushka në urë. “Jo dhe pikë!” Ndërkohë, që në fis, fjala kishte marrë dhenë: do të fejohej në qytet. Por një ditë, ia behu edhe beqari që kisha ëndërruar.

Djali në fjalë, u shfaq tek trina me një kushëririn tonë. Unë, gati sa nuk po bija nga dritarja e katit të dytë, duke parë bashkëshortin tim të ardhshëm. Po më shqiteshin sytë nga kërshëria. Ishte djalë i pashëm. Ishte akoma ushtar, me kokën e qethur. Kishte veshur pantallona kadife tub, ngjyrë kafe, me xhepa katrorë. Një këmishë ngjyrë qumështi dhe rrinte tek trina. “Hajde Bujrum!”, i tha Lala duke i dhënë dorën. Nuk dëgjoi të futej brenda. Zemra më rrihte fort. Është e çuditshme se si fejohemi nga anët tona. Me mblesëri.

Kurse ai ç’bëri? Në vend që të hynte në shtëpi bashkë me kushëririn tonë, u kacavjerrë te fiku duke mbledhur fruta të pjekura.

“Çfarë tipi qenka?!” thashë me vete. S’do t’ia harroja kurrë. Ndaj, vite më vonë, sa herë që grindeshim, ia ktheja: “Ç’pret nga një burrë, që në vend të shohë nusen e ardhshme, mendon veç si të zhdëpet me fiq!”

Ndryshe nga brezi i Ijes, vajzat e brezit tim, nuk e mbanin më napën mbi krye. Por edhe pse të urta dhe të bindura, burrave nuk ia përtonim t’ia kthenim. Ndërsa sot, o Zot, është përmbysur bota fare. Janë gratë ato që komandojnë. Tim shoq ma prezantuan mbasi dhashë pëlqimin tim. Kur erdhi rishtazi, ishte veshur akoma edhe më bukur. Erdhi në shtëpi për vizitë, dhe unë vajza e shtëpisë, flakë e kuqe, i servira kafënë.

Nuk do ta harroj kurrë gëzimin e brendshëm që më ngjallën sytë e tij të gjelbër, plot dritë. Kishte një shprehje prej qyqari. Një herë e pashë, ndërsa zemra më rrihte me tërbim. “Më pëlqen” ia thashë për së dyti Ijes, ndërsa fryma po më merrej krejt. A do të na përputheshin karakteret, vallë? Të tjerat ia lashë Zotit. As nuk e njihja. As nuk dija ç’karakter kishte dhe as nuk kishim mundësi të flisnim gjatë. Është e çuditshme, por nga ne, vajzat kështu martoheshin. Turpi i madh po më mbyste.

Ç’ishte dashuria për ne të varfrat gra? “Edhe dashuria mësohet!”, ma thonte shpesh Ija me zë të ulët. E dija. Po të pranoja, nuk kishte burrë nëne ta prishte më pas fejesën. Kështu luajta kumar me fatin e jetës sime.

Më morën me taksi të dielën e dytë të tetorit. Unë qaja, siç e donte zakoni. Nuset që lënë shtëpinë e babës, duhej të qanin. Ishte turp i madh mos ta bëje. Njerëzia, e cila nuk rreshte, me zë të ulët bënte të njëjtën pyetje: a qau gjë nusja kur doli? Më në fund, veshur nuse, shihja përtej vellos

klarinetistin, i cili, si i dehur shtrembërohej krejt me bulçitë e fryra. Daullja gjëmante si top turku, ndërsa gratë, të trasha dhe vulgare, kërcenin duke përplasur duart plot gëzim. Më shumë se këngë, ato ishin të çjerra prej të krisurish.

Ishte dasma e parë. Meta, për t'i respektuar të ftuarit, nuk u kursye. Vetëm për të më bërë nuse u deshën dy ditë. Fustani i bardhë më shtrëngonte te shpatullat. Nusërimi ishte një ferr i vërtetë. Por mundimi më i madh erdhi më vonë, kur më dërguan te shtëpia e dhëndrit. Aty s'kishte më as Ije, as Lale. Aty isha vetëm. S'kisha kujt t'i ankohesha. Nusëroja pa lëvizur fare. Rrija si kukull e ngrirë. Ishte një rol i vështirë nusërimi. Si në një teatër të ri, disi absurd, plot me të panjohur, ndaj s'dija ç'të bëja. Krejt absurde. Në këmbë, pa lëvizur asnjë muskul, me një tufë lule në dorë, më dukej gjithçka si një lojë e panjohur. Kur merrja frymë dridhesha. Gjëja që më nervozonte, përveç lodhjes, pa ngrënë, pa pirë, ishin vështirimet e paskrupullta të komshijeve, plakava. “Ka ardh nusja? Si është? Është e bukur? Hajd mo, katunare!” Jo po jeni qytetarë ju, evgjitër! Mërmëritja. Vjehrra nuk më kishte ngjitur fare. Kunatat akoma më keq. Uh ç'më gjeti! Një natë përpara, Ija, më kish futur në xhep pak zhivë të mbledhur mirë e mirë: “Të ruan nga syri i keq, t'u bëftë Ija”, më tha me sytë e përbotur.

Para se të shkelja pragun e shtëpisë së re, siç e donte zakoni andej nga ne, me gishtin ngjyer me mjaltë, preka telajon e portës së re. Njerëzia bërtiste si e çmendur, fëmijët të futeshin nëpër këmbë duke mbledhur monedha. Karamelet dhe orizi binin si shi mbi kokat tona. Grushtet me oriz ishin absurde. Gjithçka bëhej siç e donte zakoni. “Mos le nam, por nusëro siç duhet. Po gabove do të hysh në gojë

e liga!” më kishin këshilluar shoqet. Unë sforcohesha t’i ndiqja rregullat e nusërimit siç e donte zakoni. Më në fund u gjeta vetëm në dhomën e nuses. Rreth meje, qëndronte e heshtur paja ime e mrekullueshme. Kisha punuar për mbi 10 vjet për atë pajë. Rritur me synimin e pajës, tani e ndieja se po i habisja krejt me arturinat e mia. “Paja është ajo që tregon se çfarë grua do të bëhesh!” M’i kishte përsëritur aq herë Ija këto fjalë, sa fillova t’i them vetes. Atëherë do të jetë e vërtetë. Ja që duhej zhiva. Nga gjithë ajo zili, që do të zgjonte paja ime atje, mund të më hanin mësysh.

Filloi një jetë tjetër. menjëherë nga vajzë e rritur me liri, e llastuar, mësuar me fustane, pushime në Tiranë, rrethuar me përkujdesje, tani gjendesha në një botë krejt të panjohur. Me njerëz të cilët nuk më përkisnin. Burrin e kisha gjithmonë në krah. Filluan halle të tjera. Më duhej të duroja turpinjtë e kunatës, t’i bindeshe vjehrrës, e cila komandonte me grusht të hekurt. Mua të më thoshin bëj kështu, bëj ashtu?!

“Kur të shkosh te burri mbaj vendin tënd.” Më kish porositur Ija. “Mos e nxirr kurrë fjalën e keqe!” Në fillim vuajta.

Qëlloi që edhe kunata qepte me makinë, ndaj konkurrenca ishte e pashmangshme. Ishte një garë e heshtur, e pashprehur, por sa më shumë kalonte koha, aq më e egër bëhej. Varej se për kë nga ne të dyja, klientët i binin derës. Më preferonin.

Kunata filloi të ndizej nga një maraz - sherr i fshehtë. Ia nisi të më shohë shtrembër. “Herët a vonë do të ndahem!” i thosha burrit tim. “Duro!” ma kthente ai. “Të mbledhim ndonjë lek në fillim!”

Lala, i cili më kishte dhuruar makinën qepëse për pajë, nuk i frynte zjarrit. “Mba vendin tënd moj bijë!” më

porosiste. Por ja që zilia dhe inati qenë të pashmangshëm. Lekët ekstra fillova t'i mbaj për vete, nuk ia dorzoja më vjehrit. Por kur u morr vesh, plasi një sherr i madh. Ajo që ndodhi s'dua ta rrëfej, por ndodhi diçka fare e keqe. Isha shtatëzënë, krejt e hidhëruar. "Ti andej, dhe ti këndej!" i ndau punët im vjehërr, pra i ndau vëllezërit. Kaluam disa muaj me shumë tencion nervash në shtëpi. Im shoq qante. Nuk donim që të ndaheshim, nga turpi. "Mbylle gojën ti," i nxehej Tata. "E di unë atë punë!"

Me dy lugë, një tas, tri pjata dhe një tigan dolëm veç. Ishim krejt të rrënuar në shpirt. Më vonë, ndërtuam dhe dy dhoma të tjera shtesë. I mbaja tullat me barkun te buza. Ngritëm edhe një mur duke e ndarë oborrin përmes dhe hapëm një derë tjetër. Më në fund, gjithkush për hesap të vet.

Unë i lutesha Zotit që gjithçka të shkonte mirë. Ndërkohë fjala kishte marrë dhenë. Nusja e re, ajo që di mirë, qep me hak. Punoja ditë e natë. S'kishim asgjë në vijë. Vajzat kishin lindur, ndaj prisja fëmijën e tretë. O jetë, o jetë. Më në fund erdhi edhe djali i pleqërisë.

Djali i pleqërisë është i shenjtë për familjen shqiptare. Ai është e ardhmja e familjes. Djali i pleqërisë, sipas traditës nuk duhej kurrë t'i braktiste prindërit. Na deshi Zoti. Ja erdhi edhe çuni i pleqërisë. Nuk e di. Ky fiksion i familjeve myslimane për djalin e pleqërisë, është egoizëm, apo dashuri pa fund. Nuk e di. Por tani që ai kishte lindur e ndieja që jeta ishte më e bukur. Sido që të vinte ajo, do ta kishim një mbështetje në pleqëri. Dihet, vajzat te ne shkonin te buka e huaj.

Tek rri ulur i hedh një vështrim djalit. Rri ulur mbi stolin afër derës dhe them me vete: “Sa ke vuajtur, mor i gjorë, nga syri i keq!”.

Kanë kaluar gati dhjetë minuta dhe askush nuk flet. Kthej vështrimin prapë nga ai. Djali ngre kokën dhe më shikon me një shprehje pak të lodhur, disi të mërzhitur. E di që do t’i kishte pëlqyer të sillej përreth shtëpisë siç bën gjithmonë. I bëj jo, me kokë, kafshoj buzët si për t’i thënë: nuk të vjen zor që do të dalësh? Pastaj kthej kryet nga motra tjetër, Razo. Razo është e imët dhe fine. Fatkeqësia sikur e ka futur akoma më shumë në ujë. Ka humbur fare, duket si e tretur. Tani është mbledhur shuk dhe mendohet, me sytë ngulur diku. Razo, jo se është motra ime, por është shpirt njeriu. E mençur dhe e heshtur, çdo fjale që shqipton i jep peshën që meriton. Dua të them, njeriu e ndërton vetveten me veprat e veta, me sjelljen, dhe me atë çfarë thotë. Razo është vërtet shpirt njeriu. Si e ka ndryshuar fatkeqësia, ta marrë e mira!

Si të ishte dje, më shfaqet rishtaz kujtimi i plakës Vaçe, te lagjja ku shkova nuse. “Si i hanka çuni patatet e skuqura moj nuse?!” E shihte me kast. “Mbylle moj gojën të raftë pika ishallah, se do të më hashë çunin mësysh!” Djali, buçko, rrinte mbi minder këmbëkryq. Ka qenë gjithmonë i dëgjueshëm. “Oh ç’të ngrënë?!”

“Thuaji shpejt marshallah çunit!”, nuk m’u durua mua. Nuk ia tha.

Qe fillimi i një fatkeqësie që do të ma trondiste jetën krejt.

Akoma plaka zemërligë s’kishte dalë prej shtëpie, kur djali ia dha me të vjella dhe me bark. Bark e të vjella, bark

e të vjella, derisa erdhi dhe m'u zverdh çuni, m'u bë dyllë. Ëhë, se kapi më veten. Në krye të javës u dobësua aq shumë sa u bë kockë e lëkurë. “Ta marrtë dreqi shpirtin tënd dhe syun tënd!” e mallkoja plakën. “Ishte djali për bukuri!” Përfundoi në spital. U lodhën mjekët e shkretë për ditë të tëra. Nuk ishte ftohur. “Me siguri ishte virale!” më thoshin. Për mua ishte syu i keq. Ai ma këputi djalin. Filluan ta shponin me gjilpëra aq shumë, sa iu nxinë mishërat krejt. Infermieret, ngaqë ishte bërë kockë e lëkurë, nuk arrinin t'i gjenin më as damarin për t'i marrë gjak. E dëshpëruar, vendosa të firmos, ta merrja në shtëpi. “Do iki që do iki!” i thosha vetes. “Le të më iki në shtëpi, jo këtu!” Krejt i dobët, verdhacuk, e mblodha me kuvertë dhe e solla në shtëpi. Ja kjo grua e mirë, Ija, ia shpëtoi jetën. S’kisha fare shpresë. Sapo e mori vesh erdhi e shkreta me ngut. “Ma jep mua çunin!”, m'u lut. “Ta marr në fshat. Ti s’ke ç’i bën këtu!” Ia besova.

Ishte verë. Djali sapo kishte mbushur vitin. E dërguam me ngut në Likesh. Atje, në majë të kodrës. Asaj kohe Razo, kjo grua e mirë dhe plot zemër, ishte një vajzë fare e re, e cila sapo kishte marrë diplomën për infermiere. Ajo u kujdes posaçërisht për djalin. Merrte këshilla nga mjeku i saj. I bleu një kompleks vitaminash. I bënte gjilpëra për forcim trupi. Të gjithë u mobilizuan. Ishte viti 71. Feriku ishte nëntë vjeç kur e dërgova çunin në fshat. “Ishte aq i verdhë dhe i pafuqishëm!” tregonte shpesh Lala, “sa kur ta vija veshin te drita e llambës, drita dukej përtej!” Të gjithë filluan të kujdeseshin për djalin. Ishin dhjetë vetë. “E merrja zogun e njomë!” rrëfente Ija, “dhe e zija në ujë të valuar. Vetëm një lugë në ditë dhe ia jepja. Tamam si